

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ТУР Марія Ігорівна

**Соціальний захист як багаторівневий запит
на колективну мислєдїяльність/Social protection as
multilevel request for collective think-activity**

спеціальність: 8.13010201 – Соціальна робота
магістерська програма – Соціальна робота
Магістерська робота

Виконала студентка групи СРм-21
М.І. Тур

Науковий керівник:
д.психол.н., професор А.В. Фурман

Магістерську роботу
допущено до захисту:

«__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ-2017

РЕЗЮМЕ

Робота містить 104 сторінки, 95 – основного тексту, 2 таблиці, 2 рисунки, список використаних джерел налічує 100 найменувань.

Мета дослідження: здійснення теоретичної розробки, методологічного обґрунтування, емпіричного підтвердження достовірності та практичної доцільності витлумачення соціального захисту як багаторівневої – рефлексивної, проблемно-діалогічної – колективної мислєдїяльності. **Об’єкт дослідження** становить система соціального захисту населення як комплекс організаційно-правових і соціально-економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного громадянина за конкретних суспільних умов і з допомогою відповідних законів та інститутів. **Предметом дослідження** є різнорівнева характеристика розвиткового функціонування сфери соціального захисту населення як запит на колективно-рефлексивну мислєдїяльність її керівників, виконавців, клієнтів й загалом усіх нужденних громадян. **Методи:** аналізу та синтезу, моделювання, абстрагування та узагальнення, імітаційно-мислєдїяльнісні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в теоретичному обґрунтуванні та розробці методологічних підходів до вивчення системи соціального захисту населення, виходячи з історичних аспектів її розвитку та сучасного стану, а також можливостей використання в Україні передового досвіду управління соціальною сферою. **Практичне значення** одержаних результатів головно полягає у визначенні перспективних напрямків трансформації системи державного управління соціальним захистом населення та конкретних заходів з їхньої реалізації.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна політика, соціальне забезпечення, соціальна допомога, бідність, страхування, пільги.

RESUME

Work contains 104 pages, 95 – basic text, 2 tables, 2 figures, the list of the used sources counts 100 names.

Research purpose: realization of theoretical development, methodological grounded, empiric confirmation of authenticity and practical expedience of interpretation of social defence as difficult – reflxive, problem-dialogic – collective minding. A research **object** is made by the system of social defence of population as a complex of the organization-law and socio-economic measures directed on defence of welfare of every citizen at concrete public terms and with the help of the proper laws and institutes. **Subject** as a description of the functioning of sphere of social defence of population is the article of research as query on colectivno-reflecsivnou minding its leaders, performers, clients and on the whole all beggarly citizens. **Methods:** analysis and synthesis, design, abstracting and generalization, imitative-minding.

The scientific novelty of the got results consists in theoretical grounded and development of methodical approaches to the study of the system of social defence of population, coming history aspects from of its development and modern being, and also possibilities of the use in Ukraine of front-rank experience of management by a social sphere. **The practical value** of the got results main consists in determination of perspective directions of transformation of the state control system by social defence of population and concrete measures on their realization.

Keywords: social defence, social policy, public welfare, social help, poverty, insurance, privileges.

АНОТАЦІЯ

Тур Марія Ігорівна. Соціальний захист як багаторівневий запит на колективну миследіяльність. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 8.13010201 – «Соціальна робота». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2016.

У магістерській роботі із теоретико-методологічних позицій висвітлено систему соціального захисту в Україні як комплекс законів, умов, заходів; описано організаційно-правове забезпечення соціального захисту; обґрунтовано багаторівневість соціального захисту як предметне поле рефлексивної миследіяльності; виокремлено інституціоналізацію системи соціального захисту в її державному і недержавному вимірах; а також проведено імітаційно-миследіяльнісне опрацювання проблем і завдань соціального захисту в Україні; визначено рекомендації щодо вдосконалення системи соціального захисту.

ANNOTATION

Tur Mariya Ihorivna. Social protection as multilevel request for collective think-activity. – Manuscript.

Research on the receipt of educational-qualifying level of master's degree after speciality 8.13010201 – «Social work». – the Ternopil national economic university. Faculty of law. – Ternopil, 2016.

In the master work of theoretical and methodological position highlights the social protection system in Ukraine as a set of laws, conditions, actions; describes the organizational and legal framework for social protection; grounded multilevel social security as the subject matter of reflective mindworks; singled institutionalization of the social security system in its public and private dimensions; and conducted simulation-mindworks processing problems and tasks of social protection in Ukraine; defined recommendations for improving the social security system.

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ 1.

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ ЯК КОМПЛЕКС ЗАКОНІВ, УМОВ, ЗАХОДІВ

- 1.1. Організаційно-правове забезпечення соціального захисту, його переваги і невирішені проблеми
- 1.2. Державна система соціального захисту населення як комплекс умов і заходів

Висновки до розділу 1

РОЗДІЛ 2.

БАГАТОРІВНЕВІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЯК ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ РЕФЛЕКСИВНОЇ МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ

- 2.1. Завдання, зміст, форми і методи соціальної політики як чинника національної безпеки
- 2.2. Соціальна допомога як комплекс суспільно-економічних заходів і нормативів у забезпеченні добробуту населення
- 2.3. Соціальне страхування як програмний захист громадян від різноманітних життєвих ризиків
- 2.4. Система надання державою пільг нужденним верствам населення як різновид соціального обслуговування
- 2.5. Інституціоналізація системи соціального захисту в її державному і недержавному вимірах

Висновки до розділу 2

РОЗДІЛ 3.

МИСЛЕДІЯЛЬНІСНЕ ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМ І ЗАВДАНЬ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

- 3.1. План і сценарій роботи методологічного семінару на тему «Ресурси і можливості соціального захисту в Україні»
- 3.2. Рекомендації щодо вдосконалення системи соціального захисту

Висновки до розділу 3

ВИСНОВКИ

Список використаної літератури

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ ЯК КОМПЛЕКС ЗАКОНІВ, УМОВ, ЗАХОДІВ	7
1.1. Організаційно-правове забезпечення соціального захисту, його переваги і невирішені проблеми	7
1.2. Державна система соціального захисту населення як комплекс умов і заходів	13
Висновки до розділу 1	23
РОЗДІЛ 2. БАГАТОРІВНЕВІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЯК ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ РЕФЛЕКСИВНОЇ МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ	25
2.1. Завдання, зміст, форми і методи соціальної політики як чинника національної безпеки	25
2.2. Соціальна допомога як комплекс суспільно-економічних заходів і нормативів у забезпеченні добробуту населення	33
2.3. Соціальне страхування як програмний захист громадян від різноманітних життєвих ризиків	49
2.4. Система надання державою пільг нужденним верствам населення як різновид соціального обслуговування	62
2.5. Інституціоналізація системи соціального захисту в її державному і недержавному вимірах	69
Висновки до розділу 2	78
РОЗДІЛ 3. МИСЛЕДІЯЛЬНІСНЕ ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМ І ЗАВДАНЬ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ	81
3.1. План і сценарій роботи методологічного семінару на тему «Ресурси і можливості соціального захисту в Україні»	81
3.2. Рекомендації щодо вдосконалення системи соціального захисту	89
Висновки до розділу 3	92
ВИСНОВКИ	94
Список використаної літератури	96

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Соціальний захист населення є найважливішим і найбільш необхідним елементом соціально-економічних відносин будь-якої цивілізованої держави. Організація соціального захисту населення має на меті гарантувати населенню певний рівень стандартів життя на основі перерозподілу національного доходу на користь непрацевдатних і малозабезпечених громадян на принципах соціальної солідарності. Завдяки здійсненню соціального захисту населення сучасні економічні системи власне й отримали статус «соціально зорієнтованих».

Сучасна бюджетна криза та зростання неплатоспроможності господарюючих суб'єктів і матеріальне та фінансове зубожіння переважної більшості населення привели до досить важкого стану системи державного соціального захисту. Сформований в Україні соціально-економічний уклад, що базується на приватній власності на засоби виробництва, купівлі-продажу робочої сили як особливого товару, підпорядкуванні виробництва головно отриманню максимально високого прибутку, привели до погіршення здатності держави забезпечувати соціальний захист населення і появи соціальних ризиків вірогідності його матеріальної незабезпеченості та можливості брати активну участь в економічному розвитку країни.

Нинішній стан системи соціального захисту в Україні вказує на нагальність її суттєвого та всебічного вдосконалення. Побудовані за старою схемою організаційні структури управління, не зважаючи на запозичені в європейських країнах форми соціального обслуговування, не дали очікуваного ефекту. Низький рівень якості послуг, їх недостатня кількість та складнощі в отриманні, а також дефіцит якісно підготовлених працівників та відсутність індивідуальної роботи із окремою людиною-клієнтом, обмеженість у наданні державних коштів для усіх видів соціальних допомог, викликають

невдоволеність громадян соціальною політикою держави взагалі та не сприяють покращанню соціально-психологічного самопочуття населення.

Мета дослідження: здійснення теоретичної розробки, методологічного обґрунтування, емпіричного підтвердження достовірності та практичної доцільності витлумачення соціального захисту як багаторівневої – рефлексивної, проблемно-діалогічної – колективної мислєдїяльності.

Завдання дослідження: а) висвітлити систему соціального захисту в Україні як комплекс законів, умов, заходів; б) обґрунтувати багаторівневність соціального захисту як предметного поля рефлексивної мислєдїяльності; в) здійснити імітаційно-мислєдїяльнісне опрацювання проблем і завдань соціального захисту в Україні.

Об'єкт дослідження становить система соціального захисту населення як комплекс організаційно-правових і соціально-економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного громадянина за конкретних суспільних умов і з допомогою відповідних законів та інститутів.

Предметом дослідження є різнорівнева характеристика розвиткового функціонування сфери соціального захисту населення як запит на колективно-рефлексивну мислєдїяльність її керівників, виконавців, клієнтів й загалом усіх нужденних громадян.

Методи дослідження. Цілісність дослідження забезпечують системний та комплексний підходи. Для теоретичного осмислення різних аспектів проблеми застосовувались методи аналізу та синтезу (можливість упровадження світових теорій до розвитку процесів, що відбуваються в сучасній Україні, дослідження історичного розвитку системи соціального захисту; структурно-функціональне забезпечення діяльності органів соціального захисту), моделювання (побудова перспективної моделі соціальної політики та інтегративної моделі надання соціальних допомог), абстрагування, узагальнення (визначення нових принципів в управлінні системою соціального

захисту) та імітаційно-миследіяльнісні (розробка методологічного семінару та рекомендацій).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в теоретичному обґрунтуванні та розробці методологічних підходів до вивчення системи соціального захисту населення, виходячи з історичних аспектів її розвитку та сучасного стану, а також можливостей використання в Україні передового досвіду управління соціальною сферою. **Практичне значення** одержаних результатів головно полягає у визначенні перспективних напрямків трансформації системи державного управління соціальним захистом населення та конкретних заходів з їхньої реалізації.

Впровадження результатів роботи. Магістерське дослідження виконувалося у 2015-2016 роках на базі юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету. За результатами опубліковане наукове повідомлення у спецвипуску журналу «Психологія і суспільство».

За структурою робота складається із трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

ЯК КОМПЛЕКС ЗАКОНІВ, УМОВ, ЗАХОДІВ

1.1. Організаційно-правове забезпечення соціального захисту, його переваги і невирішені проблеми

Сучасна соціально-економічна та політично-правова ситуація в нашій державі свідчить про нагальну потребу подальшого розвитку і вдосконалення усіх частин і механізмів соціального захисту на основі фундаментальних наукових знань, у тому числі й організаційно-правових. У здійсненні заходів соціального захисту визначальна роль належить державі. Втілення в життя конституційних положень про охорону праці і здоров'я людей, державну підтримку сім'ї, материнства, батьківства і дитинства, інвалідів та літніх громадян, гарантоване соціальне забезпечення і т. ін., безумовно, вимагає ефективного організаційно-правового забезпечення. Не дивлячись на складність і багатогранність правового регулювання у сфері соціального захисту України, а також безпосередній взаємозв'язок цього поняття із такими поняттями, як соціальне забезпечення і соціальне страхування, в науково-правовому обґрунтуванні соціального забезпечення цій проблемі надається певна увага.

Сучасний етап розвитку системи соціального захисту України характеризується активізацією процесу оргправового регулювання суспільних відносин, які нині формуються в країні. Результатом цього процесу постає інтенсивне формування нових норм та інститутів, які відображають особливості правової регламентації у вказаній сфері. Широта охоплення правовим регулюванням свідчить про те, що воно виходить за межі сфери права соціального забезпечення. Як наслідок цього, у науковій спільноті активно обговорюється питання про об'єднання масиву правових норм, які регулюють

організаційно-правові відносини у сфері соціального захисту, у складі однієї комплексної сфери – галузі соціального права [15; 26; 39; 65; 98].

Проблему позиціювання соціального забезпечення в галузевій системі вітчизняного права успішно розв'язано в другій половині ХХ століття завдяки численним науковим пошукуванням. Сьогодні актуальною науковою проблемою оргправового забезпечення соціального забезпечення є чітке і однозначне визначення меж правового опосередкування відносин з питань соціального захисту в межах цієї загальновизнаної сфери. Без цього наукові припущення про формування комплексної сфери соціального права можуть привести до розмивання меж самостійної сфери права соціального захисту, зникненню її норм, що мають єдину правову природу, у величезному масиві ліміту різної галузевої приналежності.

Таке постулювання вимагає проведення цілеспрямованого наукового аналізу з позицій науки оргправового забезпечення соцзахисту, оскільки пропозиції щодо формування соціального права висловлюються частіше у дослідженнях конституційно-правового характеру і не враховують особливостей даної галузі юриспруденції. У зв'язку із цим назріла необхідність ретельного наукового аналізу організаційно-правового забезпечення соціального захисту. Свій вплив на корегування наукових уявлень надає взаємозв'язок понять «соціальний захист» і «соціальні права». Вказані процеси формують основу для оновлення нормативної правової бази сфери соцзахисту.

Соціальний захист – це діяльність державних і недержавних органів і організацій щодо здійснення заходів економічного, правового, організаційного характеру, які спрямовані на попередження або пом'якшення негативних наслідків для людини та її сім'ї при настанні певних соціально значущих обставин (у тому числі соціальних ризиків), а також на збереження прийняттого рівня їх матеріального і соціального благополуччя [98, с. 51].

Система соціального захисту – це сукупність інститутів і комплекс заходів економічного, правового, організаційного характеру, які здійснюються

здля попередження або, принаймні, призупинення дії негативних наслідків для людини та її сім'ї при виникненні життєвих труднощів (у тому числі соціальних ризиків), а також здля збереження прийняттого рівня їх матеріального достатку, соціального благополуччя і позитивного самопочуття.

Соціальний захист здійснюється на державному і недержавному рівнях, в різних формах (включаючи соціальне забезпечення), із наданням різних видів матеріальних і нематеріальних благ і переваг, за допомогою встановлення режимів пом'якшення потреб або встановлення заходів відповідальності (виходячи з особливої соціальної значущості здійснюваних заходів).

Соціальні права – це права, які реалізуються в соціальній сфері життєдіяльності суспільства [98, с. 51].

Нормовані соціальні права – це право індивіда на отримання встановленого обсягу матеріальних благ, що надаються йому здля попередження чи знівелювання дії негативних наслідків для нього і його сім'ї за скрутних або складних життєвих умов (у тому числі соціальних проблем і ризиків), а також здля підтримання прийняттого рівня їх матеріального добробуту та соціального благополуччя. Рівень забезпеченості соціальних прав, які реалізуються через систему соціального захисту (нормованих соціальних прав), слугують критерієм соціальної захищеності людини в соціальній державі [98, с. 52].

Учені сформулювали ряд положень [див. 10; 15; 26; 39; 65; 98], які регламентують організаційно-правове забезпечення системи соціального захисту: а) жодна комплексна галузь права не в змозі увібрати в себе і утримувати в більш менш структурованому вигляді близькі за змістом і суб'єктним складом норми практично зі всіх галузей вітчизняного права, регулюючи багатогранні відносини у сфері соціального захисту; б) регулювання оргправових відносин у сфері соціального захисту України нормами різних галузей права не є недоліком і не свідчить про збитковість галузі права соціального забезпечення (одна і та ж сфера життєдіяльності

суспільства (у тому числі соціальний захист) в різних своїх площинах може вимагати різної специфіки правового регулювання); в) на сучасному етапі розвитку науки немає достатніх підстав для кардинальної зміни системи правового забезпечення в частині, що стосується правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням соціального захисту.

Проблема впорядкування правових норм, які регулюють відносини у сфері соціального захисту, об'єктивно постає саме сьогодні. Вельми актуальною нині є необхідність вдосконалення законодавства на основі одноманітного визначення суб'єктного складу, понятійного апарату, термінології, стійких юридично-правових конструкцій, аби уникнути невідповідності, неузгодженості, суперечності норм, регулюючих відносини із забезпечення соціальної захищеності людини.

«Предметом права соціального забезпечення є комплекс суспільних відносин матеріального і процедурного характеру, пов'язаних із реалізацією громадянами соціальних прав і наданням їм матеріальних благ (на основі соціального страхування і нестрахових форм забезпечення) задля попередження або пом'якшення негативних наслідків при настанні певних соціально значущих обставин (у тому числі соціальних ризиків), а також для збереження прийняттого рівня їхнього матеріального і соціального благополуччя. Право соціального забезпечення – це самостійна галузь юридичної науки, норми якої регулюють відносини, пов'язані із реалізацією громадянами соціальних прав і наданням їм матеріальних благ задля попередження або пом'якшення негативних наслідків при настанні певних соціально значущих обставин, а також для збереження прийняттого рівня їх матеріального і соціального благополуччя» [98, с. 50].

При розгляді теоретичних проблем, що стосуються організаційно-правового забезпечення соціального захисту, вчені зазначають [35; 48; 98], що: а) на сучасному етапі при визначенні предмета правового регулювання надзвичайно важливо визнати характеристику відносин, що входять в

предметне поле галузі, із змістом поняття «соціальне право», а не з концепцією аліментарності; б) поняття «нормовані соціальні права» може бути використане як додатковий критерій при вирішенні питання про визначення видів суспільних відносин, що входять в предмет галузі; в) необхідно увести в науковий обіг термін, що позначає сукупність організаційно-правових форм, в межах яких здійснюється соціальне забезпечення в частині, що не долучає соціальне страхування.

Методом права соціального забезпечення є імперативно-диспозитивний метод при переважній ролі рис, які характерні для імперативного методу. Особливістю методу права соціального забезпечення є збереження жорсткої імперативності за наявності безлічі норм. На основі норм права соціального забезпечення повинне здійснюватися визначення обов'язкових параметрів виконання соціальних зобов'язань державою (в частині встановлення видів і обсягів забезпечення). Це зумовлює взаємозв'язок і взаємозалежність права соціального забезпечення і фінансового права. Тому специфікою права соціального забезпечення є злагоджене правове регулювання, коли здійснюється одночасно і взаємозв'язане регулювання, що забезпечує системний підхід, аби уникнути пропусків і суперечностей, а також досягається забезпеченість норм однієї сфери відповідними нормами іншої при збереженні самостійності предметів і методів цих сфер.

Критичний аналіз законодавчого обґрунтування соціального забезпечення і соціального страхування дає змогу припустити, що таке обґрунтування міститиме низку напрямків, у тому числі: 1) законодавче закріплення конкретних критеріїв і нормативів обласного рівня, які дозволять більш чітко визначити види і обсяги гарантованого соціального забезпечення; 2) подальше вдосконалення на місцевому рівні як існуючих, так і нових додаткових форм соціального забезпечення, яке здійснюватиметься із урахуванням певних обмежувальних, несприятливих, або сприятливих, стимулювальних умов чи обставин.

Регулювання відносин у сфері соціального захисту (включаючи соціальне забезпечення) нормами різних галузей права не є недоліком і не свідчить про збитковість галузі права соціального забезпечення. Одна і та ж сфера життєдіяльності суспільства (у тому числі соціальний захист) в різних своїх площинах може вимагати різної специфіки правового регулювання.

Особливістю регулювання організаційно-правових відносин у сфері соціального захисту на сучасному етапі є безпосередня і пряма прив'язка соціальних законів із законами бюджетного і податкового законодавства. Право соціального забезпечення як «замовник» фінансових коштів не може бути індиферентним до їх обсягу, а фінансове право не повинне поставати для права соціального забезпечення тільки обмежувачем бюджетних засобів. На основі норм права соціального забезпечення повинне здійснюватися визначення обов'язкових параметрів виконання соціальних зобов'язань державою (в частині встановлення видів і обсягів забезпечення). Така взаємозалежність зумовлює системність правового регулювання двох галузей права в суміжних площинах. Тому специфікою методу права соціального забезпечення є злагоджене правове регулювання, коли при збереженні самостійності галузевих підходів здійснюється одночасне і взаємозв'язане регулювання, що забезпечує системний підхід щоб уникнути пропусків і суперечностей, забезпеченості норм однієї галузі відповідними нормами іншої при збереженні самостійності предметів і методів цих галузей.

Аналіз розвитку законодавства у сфері соціального забезпечення і соціального страхування дозволяє припустити, що в перспективі цей розвиток здійснюватиметься за наступними напрямками: 1) початок роботи по кодифікуванню законодавства про соціальне забезпечення і соціальне страхування; 2) продовження формування правової бази із обов'язкового соціального страхування із тимчасової непрацездатності, вагітності і пологів; 3) оновлення законодавства про медичне страхування; 4) внесення в пенсійне законодавство змін, що передбачають істотне збільшення розмірів трудових

пенсій; 5) законодавче закріплення конкретних критеріїв і нормативів місцевого рівня, які дозволять більш чітко визначити види і обсяги гарантованого соціального забезпечення; 6) подальший розвиток нових додаткових форм соціального забезпечення, яке здійснюватиметься із урахуванням певних обмежувальних або стимулюючих умов.

1.2. Державна система соціального захисту населення як комплекс умов і заходів

Пошуком шляхів створення ефективної системи соціального захисту займалося багато науковців. Так, ще за радянських часів питанням соціального забезпечення населення присвятили свої праці Т. Адилов, І. Азовкін, М. Аубакіров, І. Багілло, А. Барановський, М. Брик, П. Гуменюк, Ю. Козлов, А. Лужин, В. Міхалкевич, Г. Нечитайло, Ю. Палкін, М. Панченко, В. Попова, Л. Потарикіна, М. Савенков, Р. Сафаров, А. Чухно, Т. Тарасенко, К. Шермет, В. Щербаков. Загальні питання соціального захисту розглядалися українськими вченими, зокрема, П. Базилюком, І. Гнибіденком, С. Горбуновою-Рубан, В. Єлагінім, Й. Коком, О. Куценко, Е. Лібановою, І. Лукіновим, О. Новіковою, С. Палієм, Ю. Саєнком, В. Скуратівським, А. Сіленко, В. Собченко, М. Солдатенком, Л. Страхолес, Л. Хижняк, А. Чухно, О. Яременком, а також російськими дослідниками Ю. Булігіним, С. Григор'євим, В. Івановим, С. Кадомцевою, О. Кузьмінім, Г. Осадчою, П. Павленком, В. Патрушевим, А. Поповим, І. Проскурівською, О. Рижковою, Ш. Рамоном, А. Султановою, М. Роммом, М. Фірсовим. Серед зарубіжних дослідників на особливу увагу заслуговують праці Й. Андре, М. Бекера, Б. Браїєра, О. Відермана, Т.М. Ганслі, К. Грільбергера, Г. Гайнса, Г. Гаррера, Н. Гросмана, М. Діка, Е. Купца, С. Майбурга, Д. Маршалла, У. Тіссена, Л. Флекена, Й. Форстерлінга, Г. Фукса та ін. Методологію перетворення органів державного управління та органів

місцевого самоврядування у своїх працях розглядали В. Авер'янов, С. Біла, Ю. Битяк, В. Князєв, О. Машков, Н. Мельтюхова, Н. Нижник, Г. Одінцева, В. Тронь, І. Розпутенко, В. Цветков, Ю. Шаров, В. Яцуба та ін. [8; 11; 16; 22; 26; 29; 30; 31; 32; 39; 41; 47; 58; 70-78; 91; 100].

Проте дослідження, які проведені ще за радянських часів, здебільшого втратили свою актуальність внаслідок неможливості застосування запропонованих у них висновків та пропозицій в сучасних українських реаліях, а зарубіжний досвід часто є неприйнятним без відповідної адаптації до чинної в Україні системи соціального захисту. Водночас, напрацювання українських дослідників далеко не повною мірою відображають можливості практичної трансформації системи управління соціальним захистом, особливо на територіальному рівні.

«Система соціального захисту – це один із основоположних інститутів людської цивілізації. В сучасному суспільстві він виконує такі важливі функції, як перерозподіл засобів і ресурсів на користь соціально слабкозахищених категорій населення, надання соціального спрямування суспільному виробництву, зниження рівнів поляризації суспільства і послаблення напруги соціальних конфліктів» [35, с. 43].

Необхідність вивчення проблем соціального захисту первинно зумовлена різким зниженням рівня життя і соціальної захищеності значної частини населення України в період 2014-16 років. Це актуалізує дослідження процесів трансформації соціального захисту населення, а також вироблення її нової концепції, яка буде адекватною буремним умовам непростого сьогодення.

Соціально-економічні зміни останнього часу спровокували ріст таких явищ як інвалідність, алкоголізм, наркоманія, депопуляція, збільшення масштабів бідності, безробіття, дитячої безпритульності, вимушеної міграції, що зумовило зростання чисельності населення, яке потребує соціального забезпечення і соціального захисту. Усе це відбувається в умовах зниження відповідальності працедавців і профспілок за соціальний захист населення, що

диктує необхідність підвищення ролі держави в даній сфері. Соціальне законодавство збільшило кількість категорій населення, визнаних соціально вразливими, і розширило перелік виплат, пільг, компенсацій, послуг, що надаються громадянам. Внаслідок цього, значно зросли витрати бюджетів всіх рівнів і позабюджетних фондів (пенсійного, соціального і обов'язкового медичного страхування), що забезпечують надання населенню соціальних виплат в грошовому виразі, а також надання різного роду соціальних послуг в натуральному вигляді.

Обсяги і темпи зростання соціальних зобов'язань держави перевищили її фінансові можливості, що привело до несприятливих наслідків, пов'язаних зі зростанням соціальної напруженості в суспільстві. Відбулося порушення конституційної норми «соціальної держави», яка проявилася у неповному виконанні державою гарантій соціального захисту. Навіть цільове використання бюджетних засобів не дало реально відчутних результатів діяльності державної системи соціального захисту для різко бідніючого населення. Нездатність значної частини громадян швидко адаптуватися до нових економічних умов посилила настрій соціального утримання, соціальної апатії і маргіналізацію певної частини українського суспільства.

У той час, як «зверху» проводиться ідеологічна переорієнтація із соціальної рівності і соціальної однорідності на соціальну диференціацію і цінності підприємництва, «знизу», особливо у старшого і середнього поколінь громадян, продовжує залишатися надія на державні форми організації виробництва і соціального захисту. Постійно зростає диференціація між прошарками, соціальними групами і класами в нашому суспільстві на фоні масового розповсюдження бідності та ослаблення гарантій реального соціального захисту населення. При цьому значна частина населення все ще не зорієнтована на активний соціально-економічний самозахист.

Подібні процеси викликані ускладненням сучасного суспільства, збільшеною трудністю пристосування людини, колективів, інституцій до

швидко і неперервно змінної соціальної реальності, що розпадається на безліч автономних реальностей «адаптації до змін, породжуване бурхливим технологічним розвитком, що безпосередньо втручається у внутрішній світ людини, впливає на її цінності, етику, ставлення до політики, саме світосприйняття» [29, с. 34]. За таких умов забезпечення стабільної життєдіяльності суспільства і окремої людини може бути досягнуте тільки в ході постійної активності із самозахисту, задля нейтралізації і ліквідації виникаючих загроз.

Нині проблема бідності постає однією із найгостріших проблем в нашому суспільстві. Тому одним із найважливіших напрямків соціальної політики за умов тотального зубожіння населення України, є вирішення саме проблеми бідності. Існуючі складнощі і суперечності в реальній практиці вирішення цього питання викликають потребу всебічного осмислення цього питання. Своєчасний аналіз соціального змісту бідності, виявлення тенденцій, що характеризують зміну соціальної диференціації суспільства, необхідний для ухвалення обґрунтованих політичних, економічних і управлінських рішень, а також для підвищення ефективності діяльності системи соціального захисту населення нашої держави.

Трансформація системи соціального захисту диктує необхідність побудови нової концепції і моделі системи соціального захисту із урахуванням усіх особливостей нової дійсності [26; 45; 97]. Це вимагає об'єктивної оцінки реалій і чіткого прогнозування тенденцій суспільного розвитку, первинно соціально-економічного, соціально-демографічного, соціально-психологічного характеру. Також необхідно враховувати актуалізацію в даний період проблем соціальної безпеки, приведення її у відповідність із вимогами світової практики, згідно якої соціальна захищеність населення повинна мати загальнодержавне значення [26; 41; 44; 53; 66; 99].

Ідеологія і механізми соціального захисту населення в пострадянський період практично не змінювалися, тому замість старої, переважно розподільчої,

слід створити абсолютно нову систему, яка повинна враховувати інтереси, потреби, особливості соціального становища кожного члена суспільства. Вона повинна зреалізовувати комплекс законодавчо закріплених економічних, юридичних і соціальних прав і свобод, гарантій, які протидіють негативу життя і забезпечують охорону конкретних інтересів людини у всіх сферах її життєдіяльності. «Буде потрібен тривалий час для здійснення програм реформування системи соціального захисту населення в країні» [52, с. 12].

Якщо розглядати теоретичні аспекти, то можна виділити економічний, правовий і соціологічний підходи до вивчення феномена соціального захисту. Проте гострота і масштаб необхідних змін в даній сфері сьогодні вимагають комплексного підходу. Одним із напрямків забезпечення такої комплексності є дослідження означених проблем через призму регіонального соціуму, оскільки останнім часом, у зв'язку із територіальною реформою 2015 року, відповідальність місцевих громад у вирішенні даних проблем посилюється. Разом з тим саме на такому рівні можливі створення і реалізація найпродуктивнішої цілісної і адекватної вимогам реальності соціальної політики. Недостатнє фінансування із засобів держбюджету змушує місцеві органи влади більш активно віднаходити внутрішні резерви і джерела. У цьому сенсі очевидно, що при розробці програм соціального захисту населення питання мобілізації внутрішньорегіональних ресурсів повинні розв'язуватися першими.

Державна система соціального захисту населення як об'єкт вивчення останніми роками викликає підвищений інтерес. Проте досі не вироблено єдиного її розуміння. В тих публікаціях, де розкривається зміст даної категорії, даються різні, деколи діаметрально протилежні трактування [8; 14; 26; 28; 32; 35; 40; 73; 94]. Багато в чому це зумовлено неоднаковими уявленнями дослідників про соціальний захист, різними системами її організації і надання відповідних послуг населенню. Важливу роль також відіграють умови, в яких вона здійснюється. Ряд авторів ототожнюють соціальний захист із соціальною

політикою, соціальною справедливістю, соціальними гарантіями (що також пояснюється відсутністю загальноприйнятих трактувань названих явищ), вносячи в їх осмислення значну плутанину [8; 73; 100].

Соціальний захист головно ототожнюється із матеріальною допомогою щодо найбільш соціально незахищених і уразливих верств суспільства. Соціальний захист може бути ефективним тільки у тому випадку, коли забезпечує не лише матеріальний добробут, але й економічну самостійність, соціальний статус людини та її душевний комфорт. Недостатньо здійснювати соціальний захист тільки щодо окремих категорій громадян. Проблема соціального захисту в сучасних умовах нерідко зводиться тільки до індексації доходів і надання допомог пенсіонерам, інвалідам, сім'ям з дітьми та іншим громадянам. Зарубіжний досвід свідчить про те, що така система припускає певні макроекономічні передумови, які торкаються усіх членів суспільства. На сучасному етапі держава виявилася нездатною повністю виконувати свої зобов'язання щодо фінансування соціальної сфери і системи соціального захисту зокрема, що зумовлює неможливість забезпечення соціальних гарантій, виплат і пільг населенню в тому обсязі, який передбачений законодавством. Все це викликає необхідність пошуку шляхів реформування існуючої системи соціального захисту населення з метою підвищення ефективності її функціонування.

Державна система соціального захисту розглядається як соціальний інститут, що містить механізми і елементи підтримки життєдіяльності соціуму, людини, її індивідуальної і соціальної суб'єктності, а також як сукупність технологій соціальної політики в сфері підтримки слабо захищених верств населення, їх соціального захисту і самозахисту. Використовуючи методологію системного підходу, систему соціального захисту можна охарактеризувати як адаптивну, цілесюажну, інтегративну, нормативну, ресурсну, відкриту, складну, самокеровану. З погляду поліпарадигмальної концепції система соціального захисту розглядається як доступна фундація соціальних ресурсів,

які витрачаються при настанні певної травмувальної ситуації. Сама система соціального захисту постає як оперативна система заходів із нейтралізації травматичної ситуації, яка здатна протистояти чиннику раптовості і надзвичайності. Система соціального захисту в цьому випадку оперативно втручається в процес відновлення цілісності травмованої соціальної системи. Відповідно, зміст державної системи соціального захисту саме у такому вигляді зажадає набагато більшої ресурсної затратності з боку держави [17].

Перехід до нових економічних відносин продемонстрував неефективність як колишніх патерналістських механізмів соціального захисту, так і нових ліберально-ринкових механізмів, застосованих без урахування економічної і соціальної специфіки нашої держави. Нашому суспільству необхідна модель, яка знаходиться між ліберальною і патерналістською. Механізм диференціувальної дії засобів ліберальної ідеології на соціально активних, адаптованих до ринку людей, ресурсів і патерналістської ідеології – на соціально-уразливі групи населення. Система соціального захисту повинна містити елементи державних гарантій, соціальної підтримки і лібералізму.

У основі типологізації диференціюючих форм соціального захисту можна виділити дві характеристики: 1) специфіка потреб і 2) специфіка способів їх задоволення. Найбільш адекватним вираженням специфіки потреб є ступінь дієздатності. Специфіці способів задоволення потреб відповідає рівень активності особи. Поєднання цих характеристик дозволяє спроектувати матрицю диференціації форм соціального захисту. Відповідно до цієї матриці можна виділити групи населення із максимальною або мінімальною залежністю від державного патронажу. Перша характеристика – дієздатність, припускає, що особа володіє потенційними різноманітними ресурсами, які визначають ступінь її самозабезпеченості. Відповідно до цієї ознаки можна виділити: а) обмежену дієздатність (особа, яка через психосоматичні, вікові особливості нездатна самостійно заробляти засоби до існування, наприклад, пенсіонери, інваліди та ін.); б) тимчасово обмежену дієздатність (особа, що має тимчасові

обмеження соціально-економічної самостійності, наприклад, безробітні, сім'ї з дітьми, що не досягли працездатного віку); в) необмежену дієздатність (особа, яка має повний спектр можливостей адаптуватися до довкілленневих умов). Друга характеристика – активність, припускає наявність і певний характер орієнтації в збільшенні своїх ресурсів. Відповідно до цієї ознаки можна виділити: а) активність (особа, що орієнтується на власні сили, з високою мобільністю, розвиненими адаптаційними здібностями); б) обмежену активність (особа проміжного типу, що поєднує елементи активності і пасивності); в) пасивність (особа, яка орієнтується на утриманство з низькою мобільністю, нерозвиненими адаптаційними здібностями).

Модель бідності, яка склалася в сучасному українському суспільстві, головно можна визначити як економічну, і є первинно результатом низького рівня доходів від зайнятості. Основні причини бідності – макроекономічні: низька заробітна платня, високі ціни на продукти і товари, комунальні послуги, безробіття, надважкий стан національної економіки.

Соціальний самозахист розглядається як альтернативна державному захисту. «Це ініціативна модель поведінки в економічній, політичній, суспільній і сімейній сферах, метою якої є захист своїх прав і інтересів, а також підвищення активності громадян і їх об'єднань з метою поліпшення умов їх життєдіяльності» [98, с. 52]. Самодопомога – активна участь індивідів у вирішенні власних проблем, подоланні складних життєвих ситуацій; сукупність соціально-економічних, соціально-психологічних, соціально-педагогічних засобів, що використовуються окремими громадянами або групою для підтримки гідних умов свого існування, подолання важкої життєвої ситуації, оптимізації власної соціальної активності. Стратегії самозахисної, адаптивної поведінки, що використовуються бідними для поліпшення свого матеріального становища, мають більше пасивних, або деструктивних, дій і менше – активних і конструктивних. Крім того, важливу роль у визначенні статусної позиції індивіда і обранні тих або інших стратегій виживання мають ресурси індивіда.

При однорідності показників розвитку регіони суттєво відрізняються один від одного характером соціально-економічної діяльності, географічним положенням, ступенем розвиненості комунікацій, культурно-освітнім рівнем населення. Відповідно до цього, окрім загальних моментів концептуального підходу до вирішення проблем соціального захисту різних груп населення, соціальні гарантії яких закріплені на загальнодержавному рівні, актуальна розробка конкретних механізмів і форм соціального захисту населення в окремих областях та територіальних громадах. Вибір стратегії і тактики у формуванні ефективної системи соціального захисту припускає урахування наступних чинників: 1) особливостей соціального становища і умов життєзабезпечення різних соціальних груп; 2) традиційно усталених форм соціального захисту населення, і нових, які з'явилися в сучасних умовах; 3) джерел фінансування заходів соціального захисту; 4) необхідності використання різних варіантів організації роботи із соціального захисту залежно від соціально-економічної ситуації.

Реалізація механізмів соціального захисту населення головно зумовлює їх ресурсне забезпечення, яке містить: а) визначення потреб матеріальних (грошових і натуральних) і трудових (професійних кадрах і добровольцях), що необхідні для надання різних форм соціальної допомоги і підтримки населення; б) оцінку загального обсягу ресурсів в грошовому і натуральному вираженні на основі нормативів, для забезпечення різних соціальних програм, спрямованих на соціальну підтримку, перш за все малозахищених груп; в) визначення основних і додаткових джерел фінансування програм соціального захисту населення.

Головним чинником, що визначає рівень бідності, є низький рівень заробітної платні в Україні, що не забезпечує вітальну зреалізацію відтворювальної і стимулюючої функції оплати праці. Для підвищення рівня життя населення і зниження в першу чергу економічної бідності, необхідне підвищення ВВП з помітним збільшенням частки заробітної платні у ВВП. Для

розвинених країн частка заробітної платні у ВВП знаходиться на рівні 50-60 %, в нас трохи більше 30 %. Цьому може сприяти розвиток інноваційних проектів і в цілому перспективних сфер промисловості.

Більшість бідних в країні – це працездатні люди. Очевидно, що зусилля держави і бізнесу повинні бути спрямовані на подальше збільшення зайнятості – особливо в регіонах із застійним безробіттям (таким як Тернопільська область), на розвиток малого і середнього бізнесу, на ефективне використання заходів адресної соціальної підтримки. Проте дійсно надійну основу для довготривалого вирішення соціальних проблем, у тому числі і боротьби з бідністю, може дати тільки невпинне економічне зростання. У той же час саме по собі економічне зростання не зможе вирішити соціальних завдань, оскільки в умовах глибокої економічної диференціації населення в руках багатих нагромаджуватиметься великий грошовий обсяг, тоді як бідні так і залишатимуться бідними.

У країнах, де показники бідності не досягли високого рівня, принципово важлива адресна спрямованість соціальної допомоги. Принцип адресності полягає в тому, щоб конкретні соціальні програми були направлені чітко на певну групу населення. Перспективи вирішення проблем соціального захисту і обмеження бідності пов'язані також із розробкою заходів цільової, адресної підтримки, переважно в натуральній формі, непрацездатних громадян і з підвищенням особистої, сімейної відповідальності працездатних членів суспільства за самозабезпечення і самозахист. Такий підхід пояснюється реаліями наявної соціально-економічної ситуації в Україні. Річ у тому, що державна допомога не усуває причин важкого економічного стану одержувачів допомоги. А мізерні розміри допомоги не можуть стати дієвою підтримкою навіть найбільш знедоленим. Їх прив'язка до розмірів мінімальної заробітної платні не має ані економічного, ані соціального сенсу. У даний час і в найближчій перспективі адекватна державна матеріальна підтримка всіх, хто знаходиться за офіційною межею бідності, представляється нереальною через

загальну фінансово-економічну ситуацію в Україні. Тому необхідна розробка заходів щодо виявлення і підтримки непрацевдатних, найбільш потребуючих при одночасному створенні умов для самозабезпечення тих, хто може продуктивно трудитися.

З метою більш успішної реалізації політики соціального захисту малозабезпечених верств населення необхідно використовувати концепцію багаторівневої бідності. Визначення рівня і масштабів бідності на основі прожиткового мінімуму не дозволяє адекватно відобразити феномен бідності. Тому найбільш важливим є використання комплексу методів, у тому числі соціологічних, які проводяться на основі моніторингу, що дозволяє одержати різнопланові якісні характеристики бідності. Найважливішими пріоритетними напрямками боротьби із бідністю є створення умов для самозабезпечення нормального рівня добробуту всіх сімей з працевдатними дорослими на трудовій основі, а також формування ефективної системи підтримки уразливих груп населення. У сфері оплати праці головним чинником скорочення бідності повинне бути підвищення мінімальної оплати праці до рівня прожиткового мінімуму. Великі резерви активізації самозахисних механізмів населення і боротьби з бідністю зосереджені у сфері партнерських відносин між працедавцями, профспілковими, комерційними і громадськими організаціями.

Висновки до розділу 1

При розробці програм соціального захисту населення важливо: 1) погоджувати діючі на різних рівнях програми; 2) провести паспортизацію наявних соціальних служб і установ соціальної сфери; 3) врахувати рівень соціально-економічного розвитку окремого регіону та територіальної громади, а також характер забезпечення потреб людей і різних соціальних груп конкретних громад. Тому слід виявити оптимальний обсяг і розміщення

інфраструктури соціального захисту населення із урахуванням особливостей області і досвіду інших регіонів, а також упровадити ефективну систему управління соціальним захистом. Потрібна чітка диференціація причин нужденності, виключаючи свідоме утриманство і пасивність громадянина, що ставить під сумнів його право на отримання безоплатної допомоги з боку суспільства. Держава при цьому покликана забезпечувати ефективне функціонування системи освіти і професійної підготовки, створення робочих місць, підтримку підприємництва.

Удосконалюючи систему соціального захисту населення, слід перенести акценти з відповідальності держави на відповідальність громадян, з методів прямого бюджетного фінансування на організацію колективного самозахисту. На фоні можливостей держави, необхідно заохочувати будь-яку активність населення, направлену на забезпечення власної матеріальної безпеки, надаючи сприятливі умови і пільги для тих, хто здійснює особистий вклад в утримання дітей, підвищення своєї кваліфікації, медичне обслуговування, пенсійні і страхові фундації. Оскільки завдання реформування системи соціального захисту із урахуванням змін в суспільстві ставиться в умовах обмежених фінансів, першорядним постає вдосконалення структури системи соціального захисту населення, пошук нетрадиційних підходів до використання наявних грошових ресурсів, перерозподіл бюджетних асигнувань, знаходження нових джерел фінансування, залучення приватного сектора господарювання.

РОЗДІЛ 2

БАГАТОРІВНЕВІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЯК ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ РЕФЛЕКСИВНОЇ МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Завдання, зміст, форми і методи соціальної політики як чинника національної безпеки

Учені визначають чотири основні моделі соціальної політики: католицьку, консервативну, ліберальну та соціал-демократичну [41, с. 25]. Головним принципом католицької моделі є громадська допомога, а основними тут головно постають сім'я і місцева громада (сусіди, церква, громадські організації). Консервативна наголошує на важливості ринку та обов'язковому соціальному страхуванні під пильним наглядом держави, а її основним принципом є особисте досягнення (праця визначає соціальне забезпечення). Ліберальна модель заценовтує головну увагу на ринку, однак передбачає соціальну політику залишкового типу (центральний уряд несе загальну відповідальність за соціальний захист громадян). Основним принципом соціал-демократичної моделі є «універсалізм» (соціальний захист є правом усіх громадян і забезпечується держбюджетом) [див. 41; 90; 99].

Сьогодні для визначення стану соціальної сфери варто ґрунтуватися на трьох типах-підставах: 1) базової дії (соціальна допомога, опікування, страхування, розвиток), 2) суб'єкті соціальної відповідальності (патерналістський, солідарний, корпоративний, ліберальний тип), 3) відносинах «держава – ринок» (адміністративна, добродійна, стимулююча моделі) [67].

Тож наявну модель соціальної політики України можна описати наступним чином: а) за типом базової дії: соціальна допомога й соціальна опіка із елементами соціального страхування; б) за типом суб'єкта соціальної відповідальності: патерналістська модель із елементами солідарної моделі; в) за

типом відносин «держава – ринок»: адміністративна модель за елементами добродійної моделі [13; 67].

Нині перспективною моделлю соціальної політики для України слід вважати соціальний розвиток із елементами соціального страхування за типом базової дії; ліберальну модель з елементами корпоративної й солідарної за типом суб'єкта соціальної відповідальності; стимулюючу модель з елементами добродійної за типом відносин «держава – ринок». Саме із урахуванням такої моделі доцільно здійснювати трансформацію державного управління системою соціального захисту населення.

Система соціальної політики в Україні як суспільно-важливе явище пройшла п'ять етапів історичного розвитку: 1) проста (неорганізована) 2) добродійність, 3) суспільне піклування, 4) державне опікування, 5) соціальне забезпечення та власне соціальний захист [див. дет. 36; 86] (табл. 2.1).

На останньому етапі, який розпочався в 1992 році і продовжується досі, відбувся принциповий перехід від соціального забезпечення радянського взірця до соціального захисту, від забезпечення всіх – до адресної допомоги, від універсальності – до індивідуальності, що відповідає викликам непростого сьогодення. Однак він характеризується ще і окремими негативними рисами. Чимало зусиль було витрачено головню не на комплексне трансформування системи соцзахисту, а на окремі структурні зміни, перерозподіл функцій, зміну чисельності працівників тощо.

Систему соціального захисту, виходячи із нинішніх підходів, слід розглядати в широкому сенсі як соціальну інституцію, покликану вирішувати певні соціальні та економічні проблеми усіх громадян, а також запобігати їх виникненню, а у вузькому – як інституцію надання допомоги окремим категоріям громадян, які внаслідок певних причин не мають засобів для задоволення своїх життєвих потреб і потреб непрацездатних членів сім'ї.

Таблиця 2.1

Етапи розвитку соціального захисту в Україні

№ п/п	Етапи	Період	Характерні особливості
1	Проста благочинність	X – XVI століття	«Сліпа роздача» милостині окремими старцелюбцями; відсутність суспільної мети доброчинності; переважаюча роль церкви у справі турботи про старців
2	Суспільне піклування	XVI – XVII століття	Організована добродійність на основі усвідомлення солідарності членами громади; турбота держави про благо бідуючих, з метою принесення суспільної користі; диференціація тих, хто потребує допомоги
3	Державне опікування	XVIII ст. – 1917 рік	Виникнення цілісної системи суспільного піклування під суворим контролем держави; створення спеціальних державних установ; поява соціального страхування
4	Соціальне забезпечення	1917 – 1991 роки	Загальне та універсальне соціальне забезпечення, (спочатку з використанням широкої натуралізації), зникнення добродійності, повна відповідальність держави за соціальне забезпечення; розвиток обов'язкового соціального страхування та солідарного пенсійного забезпечення
5	Соціальний захист	з 1992 року	Відмова від принципу загального і універсального соціального забезпечення, поява програм адресної соціальної допомоги, поступовий перехід до солідарно-накопичувальної пенсійної системи

У цьому випадку «соціальна політика держави поєднує два напрямки діяльності: 1) управління соціальним захистом непрацездатного населення (як цілеспрямована діяльність із формування та зреалізації соціально-економічних і правових гарантій, які забезпечують гідний рівень життя громадян на основі економічних можливостей держави); 2) управління соціальним захистом працюючих (як комплекс соціально-економічних, правових заходів, методів і засобів, які забезпечують умови й можливості зреалізації інтересів громадян за рахунок їх трудового внеску, відносної економічної самостійності та пом'якшення дії чинників соціального ризику)» [74, с. 67].

Управління соціальним захистом населення є частиною держуправління, тому для систематизації його принципів варто використовувати загальні закономірності, відносини та процеси, що притаманні усій системі державного

управління, й визначати їх поняттям «загальносистемні принципи управління соціальним захистом населення», або терміном «соціальна політика держави». До них відносяться принципи законності, демократизму, публічності, єдиноначальності та колегіальності, централізації та децентралізації, плановості, науковості, ефективності.

Існують чотири головні інституційні форми соціального захисту населення: 1) державна соціальна допомога особам, які внаслідок непрацездатності, відсутності роботи та джерел доходу не у змозі матеріально забезпечити своє існування; 2) обов'язкове (згідно із законом) соціальне страхування втрати доходу (заробітної плати) внаслідок непрацездатності (хвороба, нещасний випадок, літній вік) або звільнення із роботи; 3) добровільне особисте (колективне) страхування працівників (від нещасних випадків, медичне і пенсійне забезпечення); 4) корпоративні системи соціального захисту працівників, які організуються роботодавцями (медична і оздоровча допомога, оплата житлових, транспортних, навчальних і культурних послуг, пенсійні відрахування). Базовою інституцією тут постає обов'язкове соціальне страхування, проте за нинішніх умов воно має доповнюватися соціальною допомогою, і, з одного боку, забезпечувати мінімально достатній рівень життя, а з іншого – не культивувати утриманські настрої [35] (рис. 2.1).

Більшості країн Європейського Союзу вдалося створити ефективну модель організації соціального захисту, закріпити на законодавчому рівні високі соціальні стандарти, до яких прагнуть інші країни, що пов'язують своє майбутнє з членством чи, принаймні, асоціацією із ЄС. Досвід розвинених країн свідчить, що навіть при невисоких соціальних витратах можна значно поліпшити систему соціального захисту. Україна, визначивши курс на євроінтеграцію, сьогодні створює власну систему соціального захисту, відтак досвід європейських країн та США може бути для неї корисним у створенні конкуренції на ринку соціальних послуг, реалізації державних адресних програм (США, Велика Британія); розширенні форм і видів соціального

страхування, використанні для соціального забезпечення коштів і ресурсів підприємств, підвищенні рівня професіоналізму та універсальності соціальних працівників на місцевому рівні (Німеччина, Франція); встановленні відносин довіри між громадянином і державою, забезпеченні високих соціальних гарантій кожній людині в обмін на чесну сплату визначених державою податків (Данія, Швеція, Норвегія).

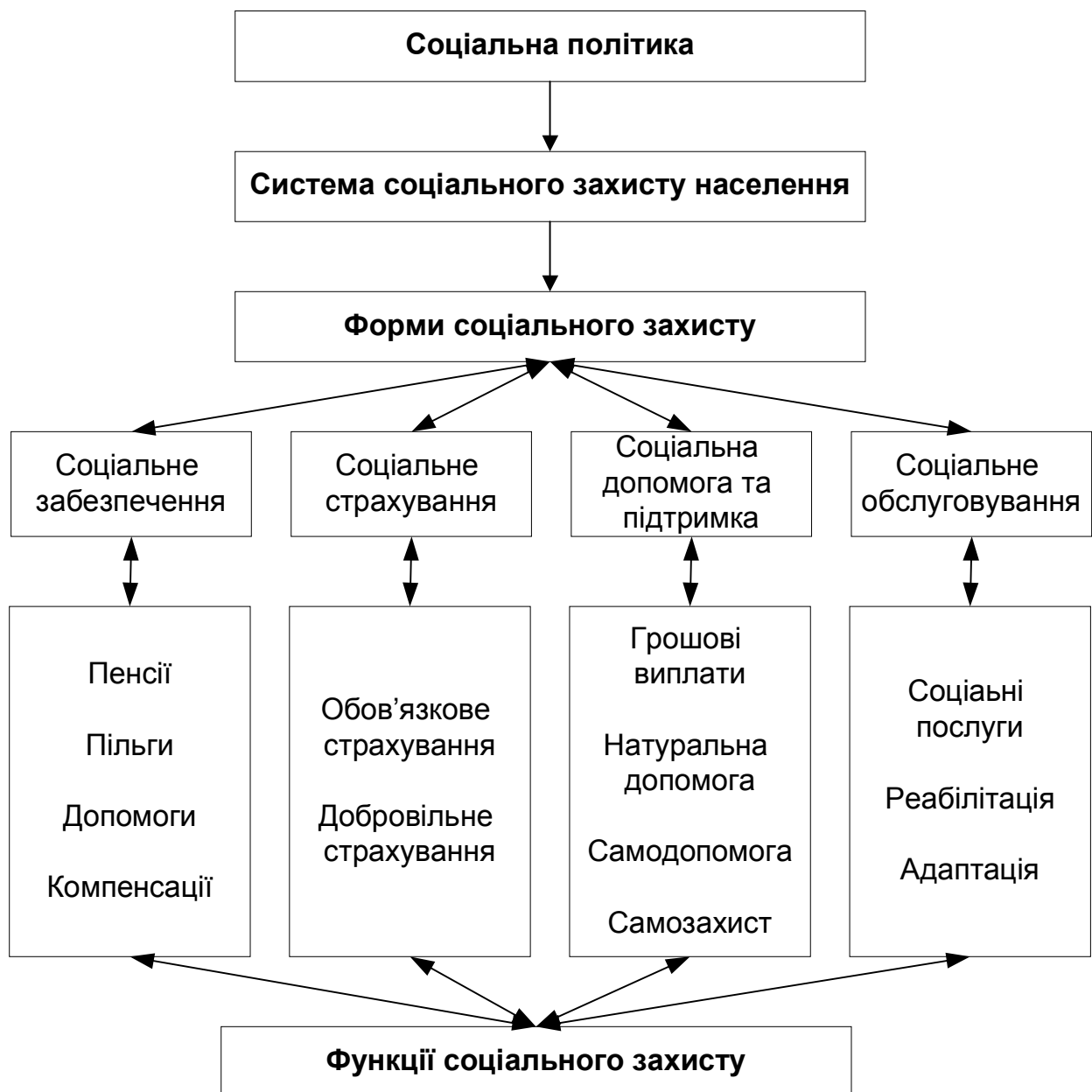

Рис. 2.1. Система соціального захисту

Соціальна політика України являє собою розмаїту систему, яка поєднує інститути Президента, Верховної Ради, Кабміну, центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування. Важливою ланкою роботи на місцевому рівні постає підвищення професійної компетентності працівників сфери соціального захисту. Результати досліджень свідчать [42; 60; 77], що саме така категорія працівників найбільше потребує вміння застосовувати сучасні засоби збору, обробки, збереження і захисту від стороннього доступу інформації та грамотного використання законодавчої бази, знань інформаційних технологій, психології, конфліктології, ділової української мови, регіонального управління та місцевого самоврядування. Тож ключовими напрямками підготовки працівників органів соціального захисту населення є правове забезпечення реалізації соціальної політики, ділове спілкування в соціальному обслуговуванні та сучасні інформаційні технології.

Пріоритетними напрямками подальших змін системи соціальної політики держави (з урахуванням особливостей перспективної моделі соціальної політики) сьогодні постають: а) професіоналізація соціальної роботи разом із залученням до надання соціальних послуг населенню недержавних організацій, розвиток волонтерства; б) індивідуалізація, адресність надання соціальних послуг; в) реформа структурно-функціонального забезпечення суб'єкта управління; г) зміна механізмів взаємодії суб'єкта та об'єкта управління.

Дані напрямки є першочерговими головню на територіальному рівні, де безпосередньо взаємодіють усі громадяни та працівники органів влади. Повний перехід до системи надання адресної допомоги можливий лише за умови благодатного існування інституції професійної соціальної роботи та всебічного удосконалення структурно-функціонального забезпечення діяльності органів соцзахисту нашої держави.

Уся сутність соціальної роботи полягає в її зосередженості на підтримці, розвитку особистості, реабілітації індивідуальної та соціальної суб'єктності людини. Вона докорінно відрізняється від добродійності, в тому числі й

державної, характерної для патерналістських моделей соціальної політики. Якщо добродійність зосереджує увагу на суб'єкті, то головною метою соціальної роботи є повернення клієнтові здатності самостійно вчиняти у певному соціальному контексті. Усе це вимагає від соціальних працівників високого професіоналізму.

На сьогодні у науковому обігу наявні три основні групи моделей соціальної роботи: 1) соціолого-зорієнтовані, 2) психолого-зорієнтовані та 3) комплексно-зорієнтовані. Реалії кінця минулого – початку XXI століття (перехід до ринкової економіки, розпад СРСР, розрив виробничих, суспільно-політичних та інших зв'язків, посилення процесу маргіналізації суспільства, поява груп людей, які інтегрують еkleктично змішані субкультури із різними настановленнями й орієнтаціями) свідчать про доцільність використання саме психолого-зорієнтованої моделі, в основі якої спеціальна професійна підготовка працівників, а також комбінованого підходу забезпечення адресності соціальних допомог.

Аби недержавні організації разом із державними постали як рівноправні надавачі соціальних послуг, варто здійснити наступні зміни: 1) створити єдину базу даних недержавних організацій для можливості укладення із ними угоди на виконання соціального замовлення; 2) прискорити прийняття законів та інших нормативно-правових актів, які б передбачали механізм державного врегулювання надання соціальних послуг недержавними організаціями; 3) створити робочу групу за участю відповідальних працівників Міністерства праці і соціальної політики України, представників недержавних організацій, експертів (місцевих та міжнародних), депутатів різних рівнів із підготовки проектів нормативно-правових документів щодо регулювання діяльності недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг.

Соціальна політика передбачає формування самодостатньої соціальної бази місцевих територіальних громад шляхом розмежування повноважень центральних і місцевих органів влади у розв'язанні соціальних питань.

Перспективною постає система подвійного контролю (державного і громадського) над місцевими органами влади за виконанням ними соціальних програм, використанням фінансових ресурсів.

Важливим напрямком у покращенні діяльності органів соціального захисту населення постає раціоналізація діяльності суб'єкта управління, яка передбачає певні структурно-функціональні зміни. Така раціоналізація можлива лише на загальній науково-методологічній основі, реалізації принципів досягнення єдиної мети, первинності функцій, спеціалізації підрозділів, спрощення організаційної структури, єдності форм і методів діяльності.

Одним із ефективних методів поліпшення діяльності органів соцзахисту у напрямку покращення комунікаційних зв'язків із населенням, вважає український науковець В.В. Собченко [70-78], постає впровадження моделі «єдиного вікна», яка частково зреалізована і передбачає інтегровану систему надання соціальних виплат (див. рис. 2.2).

«Саме така інтеграція забезпечує можливість максимізувати кількість клієнтів, які обслуговуються в межах виділених ресурсів; гнучкість використання коштів і більш ефективне ведення особистих справ завдяки можливості спрямовувати ресурси туди, де в них є найбільша потреба; розширення спектра послуг для клієнтів; більш високу ефективність роботи фахівців органів соціального захисту за рахунок скорочення дублюючих функцій; запровадження механізму моніторингу наданих клієнтам допомоги і послуг, відгуків громадян про їх якість, що підвищує відповідальність органів соціального захисту за обслуговування своїх клієнтів» [77, с. 131].

Інтегративна модель «єдиного вікна» дає змогу значно спростити й здешевити отримання усіх видів державної допомоги, скоротити час та адміністративні витрати на їх призначення, вчасно та оперативно аналізувати співвідношення адресних та безадресних допомог.

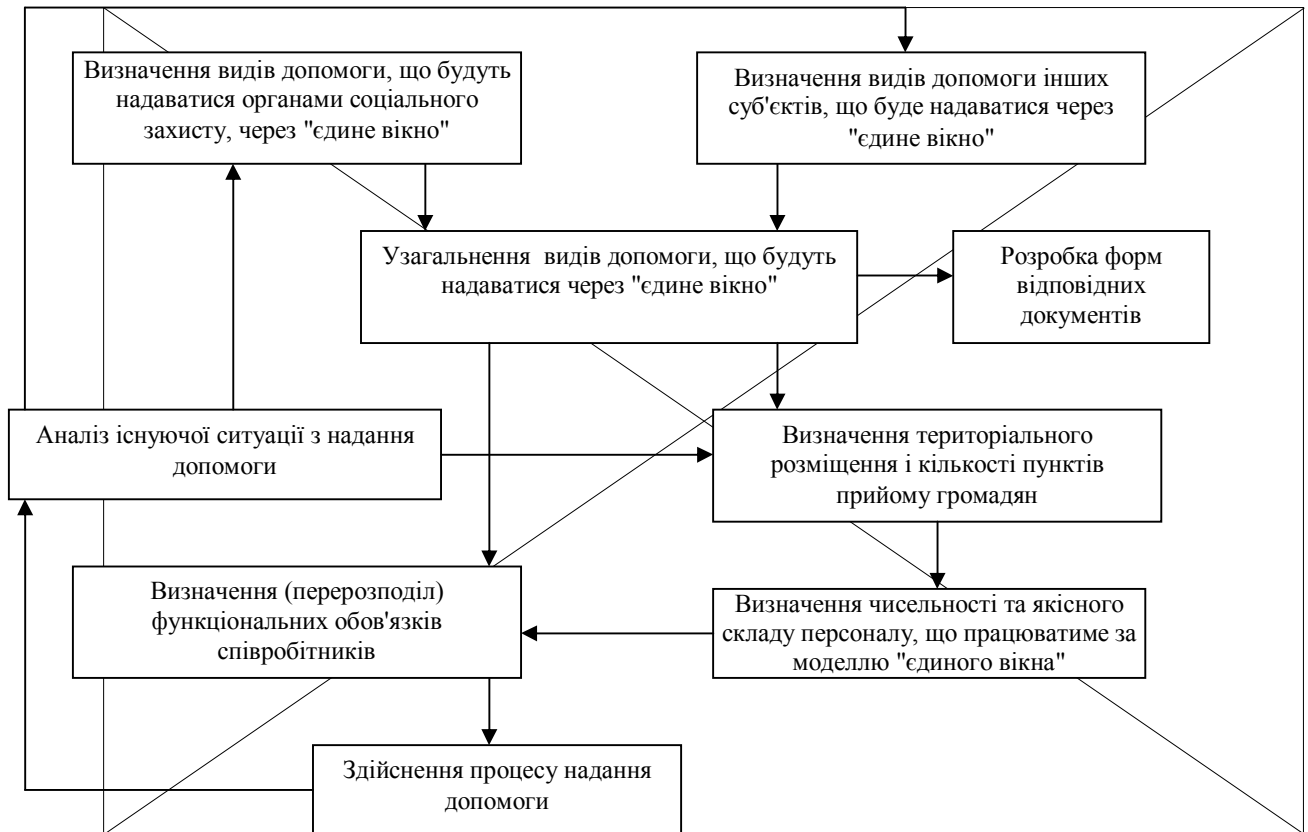

Рис. 2.2. Механізм моделі «єдиного вікна» із надання соціальних виплат (за В.В. Собченко) [71]

2.2. Соціальна допомога як комплекс суспільно-економічних заходів і нормативів у забезпеченні добробуту населення

Сучасний світ зазнає трансформаційних змін, важливість яких зумовлена тим, що центром таких глобальних змін була і залишається людина та її добробут. Усвідомлення необхідності сприяння людині, що потрапила у скрутну життєву ситуацію, із якої самотійно не знаходить соціально прийняттого виходу, саме по собі означає визнання соціальної допомоги як

найважливішої суспільно значущої діяльності, яка спрямована на усунення причин і наслідків важких життєвих ситуацій. Із розвитком суспільних відносин соціальна допомога постає все більш незалежною від волі окремої людини, набуває складного і комплексного характеру, через що цілісне умоглядне її пояснення як форми суспільно-економічних відносин є вельми актуальним.

Сутність допомоги нерозривно пов'язана із усуненням стану беззахисності особи, що виникає у важких і навіть небезпечних ситуаціях, коли задоволення життєво важливих потреб силами самої людини неможливе соціально прийнятними способами. Сучасні кризи медичного обслуговування, пенсійного забезпечення, соціального захисту загалом як в Україні, так і в інших країнах світу, все виразніше заявляють про актуальність розгляду даного виду суспільної діяльності первинно із філософської точки зору. Адже практична допомога людей одна одній у важких життєвих ситуаціях існувала задовго до інституалізації соціального захисту і допомога людині людині за часом виникнення і своїм значенням для суспільного розвитку з'явилася ще до виникнення самої людини як суспільної істоти, оскільки теоретична і практична цінність дослідження знаходить себе в сучасних соціальних проблемах нашої держави [12; 18; 24;; 31; 37; 53; 88; 93].

Суспільна природа сутності людини і відчужений характер цієї сутності є відправною точкою у виявленні особливостей історичного розвитку соціальної допомоги. Члени суспільства мінімізують численні труднощі свого життя через надання один одному тієї або іншої допомоги, і форми цього практичного сприяння постійно змінюються. Не дивлячись на те, що в буденному розумінні соціальна допомога нерідко зводиться до інституту соціального захисту, соціальної роботи або соціального забезпечення, насправді вона є їх сутнісним взаємозв'язком, специфічною формою суспільних відносин, що постає як на рівні особи, так і на рівні соціальних спільнот. Тому пізнання соціальної допомоги як форми суспільно-економічних відносин – завдання, виконання

якого в соціальній науці знаходить своє особливе, універсальне логіко-історичне вирішення.

Поняття «допомога» і «соціальна допомога», коли йдеться про відносини людей, є тотожними поняттями в соціальній науці. Це обставина часто виявляється прихованою через часте вживання обох понять в конкретних суспільних науках, в практиці державної внутрішньої політики і в побуті, що часом просто не дозволяє зрозуміти сутність соціальної допомоги як суспільного явища. В соціально-філософському значенні поняття «соціальна допомога» може і повинне використовуватися саме як протиположність життєвими виразами про допомогу самому собі, природі, тваринам тощо. Точка зору на предмет соціальної філософії, що включає не тільки суспільство, але і соціальність взагалі як особливу неприродну, а точніше, надприродну реальність (незалежно від колективних або індивідуальних форм її прояву), постає основою для вирішення ученими даної логіко-теоретичної проблематики [14; 30; 34; 52; 64].

Численні синоніми поняття допомоги (благодійність, благочинність, добродійність, подаяння, послуги, соціальна робота) нерідко затушовують суть практичної солідарності людей у важких життєвих ситуаціях, постаючи «ідолами площі», які, за словами Ф. Бекона «гвалтують розум». Допомога є діяльністю людини по відношенню до іншої людини, несе в собі суспільне відношення. Допомога безпосередньо пов'язана із потребою людини і зі здатністю, можливістю її задоволення за рахунок сприяння іншої людини. Допомога сутнісно є сприянням людини людині. Вона виявляється тоді, коли задоволення потреби потребуючого не може обійтися без стороннього втручання через умови і обставини, які поєднані із неможливістю цю потребу задовольнити соціально-прийнятним способом. У будь-якій соціальній допомозі допомагаючий (суб'єкт) знаходить в собі сили і час свідомо і цілеспрямовано надати певне сприяння потребуючому (об'єкту). Власне

необхідність в даного роду діяльності і виникає, оскільки потреба людини не задовольняється, тобто стан потреби виражається незадоволеною потребою.

Тільки солідарний характер задоволення потреб у важкій життєвій ситуації може претендувати на суспільне відношення, відповідне соціальної допомоги. Лише разом, у взаємодії, в опорі один на одного люди добиваються індивідуального благополуччя. Це значить, що суб'єкт-об'єктне відношення (допомагаючого до потребуючого) соціальної допомоги є особливою формою усього комплексу суспільних відносин. Таким чином, соціальна допомога є суспільним явищем, сутність якого полягає в діяльності, спрямованій на задоволення потреб людини, яка опинилася у важкій життєвій ситуації, з якої не знаходить соціально-прийняттого виходу, і котра здійснюється за умов певних зв'язків і відносин, які можна назвати солідарними.

Дослідження соціальної допомоги в контексті діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, соціально-економічних зв'язків індивідів і розкриття суперечностей капіталістичного суспільства було зроблено вченими, які стояли біля витоків марксизму як широкої філософської течії і особливого світогляду (К. Маркс, Ф. Енгельс, П. Лафарг, В. Ленін, Р. Плеханов). Серйозний теоретико-методологічний заділ, який вельми цінний як інструмент пізнання природи соціальної допомоги, своїми працями здійснили І. Кант (метафізика морального закону людини), Г.В.Ф. Гегель (діалектичний аспект держави і права), Ф. Шопенгауер (філософська антропологія страждання і волі), Л. Фойєрбах (родова природа людини як природна основа солідарності у важких для людини ситуаціях), Е. Фромм (модуси буття «бути і мати» як протилежність егоїзму і альтруїзму), Г. Маркузе (специфіка відносин «одновимірної людини» з оточуючими), Г. Лукач (класова свідомість як історичний суб'єкт перетворення суспільної системи відповідно до ідеалів соціальної справедливості) і багато інших філософів (див. дет. п. 2.2).

Серед вітчизняних учених, дослідження яких мають важливе значення для розуміння сутності соціальної допомоги, слід зазначити Е. Ільєнкова,

Т. Ойзермана, І. Нарського. М. Мамардашвілі, В. Семенова, Д. Джохадзе, А. Бузгаліна, Л. Савінова, О. Тімуца, Е. Холостову. Увагу сферам досліджень, які стосуються соціальної допомоги, приділяють Е. Ярська-Смирнова, Л. Топчій, П. Павленок. Основні напрямки сучасних досліджень торкаються проблем моралі і моральності в індустріальному і постіндустріальному суспільстві, толерантності і ксенофобії, ролі соціальної роботи в розвитку суспільства і зниженні нерівності, підготовки фахівців із надання соціальної допомоги, філософських та економічних аспектів використання технологічного підходу в практиці вирішення важких життєвих ситуацій. Роботи західних теоретиків Л. Шульмана, В. Шварца, Дж. Тафті, А. Мінахена мають інтерес у зв'язку із розробкою положень функціональної школи соціальної роботи, яка творить базис соціальної допомоги саме в природі суспільно-економічних відносин.

Допомога, суб'єктом якої є держава, оформляється у вигляді державної соціальної допомоги. Допомога, суб'єктом якої постають окремо узяті люди або недержавні (суспільні, громадські) об'єднання і яка виявляється не від імені й не за дорученням держави, є формою недержавної соціальної допомоги. Істотна ознака відмінності державної і недержавної форми, таким чином, полягає в опосередкуванні діяльності із надання допомоги. Не тільки різні суспільні контексти регламентації практики надання допомоги надають різного детермінуючого впливу на форми цієї практики, але і самі суб'єкти практики, найбільш функціональним і ефективним з яких сьогодні постає держава. Отже, суб'єкт недержавної соціальної допомоги – будь-який інший суб'єкт, крім держави, який в цілях своєї діяльності хоча й може співпадати з соціальною політикою держави, проте формою виражатиме недержавну допомогу потребуючим.

Істотною ознакою відмінності захисту і підтримки як форм соціальної допомоги постає регулярність надання допомоги і пов'язаний з нею ступінь самостійності, що надається індивіду в такому випадку. Для соціальної

допомоги у формі захисту характерна регулярність, систематичність, постійність, а для соціальної допомоги у формі підтримки – нерегулярність, непостійність, одночасність. Отже, підтримка первинно спрямована на ліквідацію деструктивних наслідків потреби, а захист – на усунення самих її причин.

Істотна відмінність «матеріальної» і «нематеріальної» допомоги у тому, що саме є засобом надання допомоги: якщо це деякі матеріальні речі, предмети, що постають «матеріальним субстратом» підтримки або захиті у вигляді дарування або забезпечення, то йдеться про матеріальну допомогу, а якщо допомога є консультацією, порадою, обслуговуванням, то в даному випадку наявна форма соціальної послуги. Будь-яка соціальна послуга як процес і результат має незалежне від свідомості об'єкта допомоги буття, тобто вона цілком матеріальна, а отже, зіставлення матеріальної і нематеріальної допомоги є лише загальним умовним позначенням відмінностей послуг і «не-послуг».

Специфіка кожного переходу форм соціальної допомоги визначається взаємодією продуктивних сил і виробничих відносин, рівнем потреб людини, її культурою. Форми соціальної допомоги не відокремлені одна від одної абсолютною межею; розвиваючись, одна форма замінюється іншою, і процес цей йде в одних випадках поступово, непомітно, а в інших – явно, стрибкоподібно, переривчасто. Зокрема, матеріальна допомога може стати послугою, недержавна форма допомоги в історичному процесі обертається державною, а підтримка може вилитися в захист. Характер переходів диктується об'єктивними доквілленєвими умовами самого процесу і суб'єктивними цілями його сторін.

Соціальна допомога – це не просте суспільне відношення між стороною, що надає допомогу і стороною, її приймаючою, а відношення між сторонами, що займають визначене місце в системі суспільного виробництва і розподілу, між представниками різних соціальних спільнот. Таким чином, виділення і осмислення форм соціальної допомоги в їх єдності із діяльнісним змістом дає

підстави для опису самої соціальної допомоги як форми більш високого порядку – суспільних відносин. При цьому головними формами соціальної допомоги, що відображають класовий характер сучасного суспільства є державна і недержавна допомога [93].

Вивчення сутності державного соціального захисту і підтримки відкриває можливість розуміння рушійних сил розвитку соціальної допомоги взагалі. Державна соціальна допомога є на сучасному етапі розвитку суспільства основною допомогою, яку одержують потребуючі, за рахунок якої існують непрацевдатні і неімущі. Відносно останніх укажемо на основоположний соціально-економічний факт сучасного суспільства: чим ближче людина за соціальним становищем до класу найманих працівників, тим менше може розраховувати на саму себе у справі виходу із кризових ситуацій, тобто тим більше вона уразлива і потребує допомоги з боку держави. І навпаки, чим ближче людина до класу власників засобів виробництва, тим більше незалежна від державної допомоги, більшими ресурсами володіє для того, аби вийти із важких життєвих ситуацій самотійно.

Допомога держави своїм громадянам – це вилучена у власника засобів виробництва додаткова вартість, частина створеного найманими працівниками багатства особливим чином перерозподіленого на користь цих же самих працівників: потенційних (дітей), трудящих, що вже зреалізувалися (пенсіонерів). Мінімум соціальної допомоги визначається для держави в даних історичних умовах необхідністю збереження не тільки себе як організації, що підноситься над суспільством, але і наявного ладу, який державою охороняється. Максимум же диктується можливостями економіки, рівнем розвитку продуктивних сил і тим додатковим продуктом, який держава вилучає і який вона може спрямувати на досягнення цілей соціальної допомоги. Ідеологічна і юридична надбудова у вигляді законів, тих або інших розпоряджень і норм державної соціальної допомоги перебуває у взаємних

причинно-наслідкових відносинах із базисною перерозподільчою економічною функцією самої держави.

Відчуженість соціальної допомоги проявляється в тому, що ринкова конкуренція між людьми диктує необхідність зменшення витрат, тоді як соціальна допомога вимагає консолідації і кооперації. Допомога як діяльність стає невільною від того, щоб не стати чужою тим, ким і кому вона виявляється, оскільки її матеріальна основа полягає в економічному привласненні додаткового продукту, постає із сучасних капіталістичних суспільних відносин. Держави у міру свого розвитку неминуче зіштовхуються із необхідністю домовлятися між собою з приводу численних аспектів солідарної взаємодії у важких життєвих ситуаціях, в яких опиняються окремі категорії людей, цілі народи і весь світ. Виникають такі насущні проблеми, вирішення яких тільки і можливе зусиллями усієї світової спільноти. За сучасних умов можна говорити про становлення нового змісту дій, що робляться державами, яка постає у формі міжнародної соціальної допомоги.

На сучасному етапі розвитку людства окремо узята держава виявляється нездатною приборкати певні природні і соціальні катаклізми зовнішніх глобальних засобів, контролюючих негативні наслідки залучення громадян в світові відцентрові тенденції. Прогрес виробничих сил в минулому столітті породив абсолютно нові явища, що істотно змінили зміст надання соціальної допомоги. Збільшений взаємозв'язок і взаємозалежність країн, цілісність світу, що заявляє про себе особливо гостро у вигляді глобальних соціальних проблем, вирішення яких визнане світовою спільнотою найважливішими цілями розвитку людства. Усе що примушує звернути особливу увагу на міжнародну форму соціальної допомоги. Надання міжнародної допомоги через існуючі суспільні відносини, нерідко є інструментом в руках тих, хто протягує свою «руку допомоги», і тут з мети допомога перетворюється на засіб. Зближуюча людей глобалізація в той же самий час їх роз'єднує, прагнення до прибутку утворює сенс соціального життя, відкидаючи беззахисних за даремністю,

непотрібністю. Разом з тим, нині відбувається налагодження господарських і політичних зв'язків, розвиток шляхів сполучення і засобів обміну інформацією, що створюють таку ситуацію, в якій безперервне суперництво в боротьбі за ресурси, світовий вплив, право ухвалення рішень, набуває цивілізованого вигляду і цілеспрямованого характеру. Це позитивно відображається на міжнародній соціальній допомозі як особливій формі суспільних відносин. Розподіл роботи із надання допомоги приводить до актуалізації світового планування соціально-економічного розвитку, суб'єктом якого нині постає ООН. Загальнолюдська соціальність допомоги (тобто її гуманізм) може здійснюватися тільки за таких умов, коли вміст практичної солідарності людей у важких життєвих ситуаціях все менше залежатиме від державних, національних, релігійних і класових меж. Науковий аналіз і прогноз соціальної ситуації, раціональне організоване задоволення потреб людей через практичне приборкання природної і соціальної стихій за рахунок розвитку продуктивних сил і регулювання виробничих відносин є тими засобами розвитку форм соціальної допомоги, які надають їй змістові достовірного гуманного виміру.

Розширення людських потреб, збільшення можливостей виробництва, почастищення зіткнень між працею і капіталом знаходять контраст між належним і наявним у соціальній допомозі. Чим яскравіше даний контраст в глобальному масштабі, тим сильніше назріває необхідність в розвитку міжнародної соціальної допомоги. Постаючи формою суспільних відносин, соціальна допомога в той же самий час є практичним засобом зміни всього їх комплексу. У своєму розвитку соціальна допомога специфічно відображає певний спосіб організації матеріального відтворювання людського життя.

З позицій середньовічної християнської релігійної філософії, форма соціальної допомоги диктується можливістю порятунку і вічного життя у відповідь на земні благі справи. Допомога тут – це допомога Бога людині у відповідь на покаяння і допомогу людини людині як прояв любові до Бога. Тут «соціальна допомога» як предмет умовигляду ще не цілком соціальна.

Християнство практичну солідарність людей у важких ситуаціях ставить в залежність від Бога, оскільки людська любов розглядається як продовження любові до творинь Всевишнього, що породив світ і людину. Відчуження від Бога, його заповідей, його любові приводить до відчуження від людей, ненависті, злості, байдужості. Любити свого ближнього – це здатність, що дарована Богом і шлях до возз'єднання із Ним. У релігії допомога є формою любові, але раз любов є виконанням божественного закону, то і надання допомоги за принципом «люби ближнього свого, як самого себе» постає як християнська мораль. Закон, якому слідує надаючи допомогу індивід мислиться ним як божественне, надприродне, неземне, володіюче вищою істинністю незалежно від того, як ми помислимо про нього. «Тома Аквінський (в працях якого допомозі як суспільному явищу приділяється значно більша увага, ніж у роботах його попередників) трактує допомогу первинно як допомогу Бога людині, а вже на підставі цього – допомогу людини людині. Деякі частини «Суми теології» детально розглядають допомогу в контексті залучення до Христа. Знаменність даного підходу в тому, що він певною мірою відображає цілу епоху в розвитку сучасної цивілізації» [80].

Якісно нова концепція соціального буття людини, відкрита роботами французьких матеріалістів XVIII століття, виносить тенденцію пізнання людини в системі суспільних відносин і допомоги людині саме як соціальної, повної земної, матеріальної суперечностей. Розумність – ця специфічна межа, поступово постає характеристикою соціальної дії людини, що забезпечує найсприятливіші, хоча й обмежені можливості для ініціативи, активності індивіда, для його самозбереження і духовного самовдосконалення на ниві надання соціальної допомоги. У той же час розумність нерідко програє інстинкту самозбереження, заздрості, гордині і жадності. «Вольтер, Ж.Ж. Руссо, Д. Дідро, К. Гельвецій торкалися проблеми сутності процесу надання допомоги, розмірковуючи про відносини егоїзму і альтруїзму, рівність і нерівність. Егоїзм як любов людини до самої себе, що надає імпульсу до

задоволення і розвитку всіх тих прихильностей і схильностей, без задоволення і розвитку яких людина не є справжньою людиною – це ще не повний егоїзм, егоїзм односторонній. Головне ж в тому, що можливість бути розумним егоїстом можна отримати лише за допомогою інших. Допомагаючи людям, ми зреалізуємо свій неминучий природний егоїзм, переводячи його в альтруїстські вчинки, – стверджують французькі просвітителі. Соціальна допомога мислиться ними як складне поєднання інтересів індивіда і суспільства, егоїзму і альтруїзму, особистого приватного і суспільного загального (наприклад, у вигляді концепції «суспільного договору»). Так само, як і у християнських теологів, форма допомоги – це своєрідна аксіологія милостивих вчинків, що орієнтується на природу проінформованого розуму. Віддзеркалення суспільного характеру розвитку форм взаємодії людей тим часом все більш зміщується у бік визнання важливості її матеріальної сторони. Так, Клод Гельвецій відзначає, що «нещастя майже всіх людей і цілих народів залежить від недосконалості їх законів і від дуже нерівномірного розподілу їх багатств. В більшості держав існує тільки два види громадян: один позбавлений найнеобхіднішого, інший – перенасичений надлишками» [80].

Не можна не згадати і ніцшеанське бачення соціальної допомоги, яке вельми специфічно розглядає добродійні відносини між людьми. Ф. Ніцше своїми творами задає абсолютно відмінну від усталеного християнського і прекраснодушно-ідеалістичного поглядів на милосердя і благодійність планку усвідомлення системи «людина – людина». Він перетворює цю планку на систему «людина – надлюдина». «На його думку, усі так звані чесноти людства викликані слабкістю людей, їх нездатністю стати «цілковитою людиною». Соціальна допомога для нього також, як і для Канта, і Руссо, пов'язана із свободою, але свобода в Ніцше – це свобода сили і величі, а не «жалюгідної міщанської» доброти. Філософ оперує дихотомією «занепад життя – надлишок життя», стверджуючи, що для справжньої людини і її свободи моральніше випробовувати життя в її надмірності, ніж жити із деградуючою життєвою

енергією» [93]. Ніцшеанська форма соціальної допомоги – це ірраціональне заперечення самого стану потребуючої людини, в якій вона віддаляється від своєї надлюдської природи. Головна функція соціальної допомоги при цьому – забезпечити мирне «міщанське» співжиття не-надлюдей, підтримати «занепад життя» на достатньому для відтворення людського роду рівні. Власне ж зміст соціальної допомоги з позицій парадигми ніцшеанського відчуження, просоченого ірраціональним пафосом, суперечить переходу людини на вольовий, духовно розкріпачений рівень. «Мораль старих баб» як орієнтир добродійних спонукань не дає людині перетворитися на надлюдину, стримує її вольовий порив [див. 17; 18].

Інший напрямок, який існує в межах сучасного ірраціоналізму, ставить на перший план дослідження сучасних аспектів кризових ситуацій людини. Екзистенціалізм як унікальне світобачення, що оформилося в повному біді і катастроф двадцятому столітті, звернув увагу на філософські проблеми гуманних відносин між людьми з позицій прикордонних станів життя людини, смерті, свободи вибору. Потреба суспільства саме в такому, якісно новому осмисленні соціального життя, після трагедій першої і другої світових воєн задовольнив саме екзистенціалізм, що оперував категоріями існування, «занедбаності» в світі. Специфічний тип філософування екзистенціалістів відобразив внутрішню кризу людини, що живе в епоху, коли «жест замінює буття, різноманіття – єдність, балакучість – справжню інформацію, переживання – екзистенцію; основним аспектом постає нескінченна мімікрія» [30, с. 51]. Страждання як існування складає суть соціального буття людини. «С. К'єркегор стверджує, що одна людина для іншої не може бути нічим іншим, як лише перешкодою на її шляху. К. Ясперс, навпаки, вважає, що тільки при особистому відношенні до людини як екзистенції, можна допомогти невідчуженим чином. Таким чином, екзистенціалізм, будучи вельми широким за своїм спрямуванням і різноманітним за змістом світобаченням, пістрявіє суперечностями: визнання Бога (Р. Марсель, С. К'єркегор, К. Ясперс) і його

заперечення (Ж.П. Сартр, А. Камю), визнання найважливішої ролі суспільних відносин, і повне їх ігнорування, – роблять екзистенціалізм вельми популярним у відомих інтелектуальних колах, але досить безпорадним на практиці, в науковому поясненні дійсності» [30, с. 53].

Досягнення марксизму в плані вивчення соціальної допомоги на фоні його філософських попередників полягає в тому, що вперше соціально-філософські дослідження відштовхнулися від емпіричних передумов. Класики діалектичного матеріалізму встановили нове поняття про людину і її потреби, радикальне відмінне від пануючих раніше релігійних і ідеалістичних уявлень [56]. Історичний матеріалізм виходить з того, що найпершою умовою початкової виробничої діяльності і в той же час її необхідним наслідком була зміна біологічного, тваринного об'єднання якісно іншим, в основі якого лежали б соціально-економічні зв'язки. Але щоб соціально-економічні зв'язки могли визначати поведінку індивідів, вони повинні знайти вираження і закріплення в певних суспільних нормах, тобто в деяких суспільних відносинах. Соціальна допомога в зв'язку з цим є продуктом колективного способу життя, спільного усвідомленого цілеспрямованого виробництва. Коли праця стала давати надлишки, коли виникли клас виробників і клас привласнювачів, і коли відокремилася організація придушення одного класу іншим – держава, історичний рух соціальної допомоги починає здійснюватися за умов класової протилежності. «Соціальної допомоги потребує перш за все експлуатований клас найманих працівників, вважають марксисты, бо він складає більшість населення, саме його праця привласнюється за рахунок приватної власності іншим класом, і він найбільш відчужений» [55, с. 34]. Суспільство «хворе» на одновимірність, характерною межею якої є егоїзм, черствість, байдужість – стверджує Р. Маркузе. Головною відмінністю «хворого суспільства» від «здорового», на думку Е. Фромма, є синдром відчуженості, що характеризується відчуттям тривоги, безпорадності, переживання байдужості до бід оточуючих [85].

Існування такої важливої і багатоаспектної сфери людських взаємовідносин, як соціальна допомога, зумовлює необхідність її соціально-філософського та суспільно-економічного осмислення, спрямованого на виділення універсального підґрунтя. Соціальна допомога піддавалася ретельному аналізу мислителями і ученими різних епох і різних філософських традицій, шкіль напрямків у зв'язку з пізнанням сутності людини і суспільства, пошуком найгармонійніших систем людського співіснування, проникненням углиб смисложиттєвих питань моралі і моральності.

На рівні буденної свідомості соціальна допомога останнім часом стала асоціюватися із діяльністю конкретних установ, вузькопрофесійним підходом, що не зовсім правильно. Соціальний захист, підтримка, забезпечення і обслуговування – так часто вживаються, що відображають ті або інші форми специфічної практичної співпраці людей, сутнісно об'єднуються і інтегруються універсальною категорією «соціальної допомоги». Це так, оскільки саме соціальна допомога лежить в основі соціального обслуговування, забезпечення, захисту і підтримки; допомога – їх сутнісна єдність, оскільки обслуговуючи, забезпечуючи, захищаючи і підтримуючи, ми допомагаємо. І не дивлячись на певне різноголосся довкола даної сфери, безумовно, впливаючого на напрямок думок науковців, ми виходимо з того, що сутність сучасної системи соціального захисту населення – лише певний особливий державний, але не універсальний вираз розвитку соціальної допомоги.

Теоретична необхідність нашого дослідження підтверджується назрілою у вітчизняній науці потребою філософського та соціально-економічного осмислення соціальної допомоги як особливої сфери діяльності, особливих відносин між людьми, особливого інституту. Нині учені пропонують визначити «теорію пізнання соціальної роботи» як науку про допомогу людині в різних життєвих ситуаціях [8; 37; 41; 52; 63; 83]. Наука, зайнята вивченням допомоги людині людині, постає основою для пізнання не тільки соціальної роботи, але й всіх інших форм сприяння людей один одному у важких життєвих ситуаціях.

Вивчення «порушення соціального функціонування», яким багато теоретиків соціальної роботи часто іменують негативні наслідки непереборних силами окремого індивіда обставин, актуальне завжди, бо важкі життєві ситуації матимуть місце в суспільстві завжди. Вирішити остаточно соціальні проблеми неможливо, але необхідно вирішувати їх щоразу. Соціальна наука прагне зрозуміти рушійні сили і закономірності розвитку допомоги, в якій би формі вона не була.

Зв'язки соціальної допомоги як форми суспільних відносин з іншими відносинами і явищами нескінченні, а тому дослідження не можна вичерпувати вказівкою на всесторонність зв'язків даного явища. Слід виділити основні, вирішальні зв'язки, зумовлені всією обстановкою розвитку самого явища. І якщо для еkleктики основне – це механічне поєднання різних точок зору, явищ, знаходження «золотої середини», примирення всіх суперечностей, то діалектик, навпаки, прагне знайти найважливіше, найістотніше. Еkleктичне переконання на соціальну допомогу виходить із важливості тієї і іншої її сторони, а діалектичне – з того, що сторони соціальної допомоги знаходяться в русі завдяки суперечностям, які виникають, вирішуються і знову виникають. Яскравим прикладом такого руху є зв'язок допомоги і відчуження: надання допомоги «знімає» відчуження, але, будучи діяльністю, допомога сама при цьому не вільна від відчуження.

Уявлення про соціальну допомогу як про форму суспільних відносин виходить на рівень розуміння законів, за якими відбувається історичний рух, тільки тоді, коли в самому предметі виділені істотні ознаки, що логічно вибудовують поняття про предмет. Діалектичний підхід до соціальної допомоги дозволив побачити закладену у самому понятті соціальної допомоги суперечність, вирішення якої визначає подальший хід наукового дискурсу. Така суперечність у тому, що саме поняття «соціальна допомога» у відомому філософському значенні умовне, бо соціальність допомоги є властива їй якість, яка робить певну людську діяльність власне допомогоюю. Соціальна допомога

відкрилася як сфера практичного вирішення історично необхідних суперечностей суспільного життя. Суперечності соціальної допомоги – це суперечності «живого життя», а не «неправильного міркування». Процес надання допомоги містить в собі ці суперечності.

Допомога як суспільне відношення між групами, суспільством і людьми виходить саме зі спільної суспільної і колективної наочної діяльності. Згадана співпраця не стільки ґрунтується на наданні допомоги один одному, скільки сама соціальна допомога виявляється природним проявом практичної співпраці людей задля підкорення природи своїм потребам. Скрізь, де є об'єкт, чий життєво-важливі потреби не задовольняються у зв'язку з певними непереборними соціально прийнятними способами і непереборними обставинами, і де є суб'єкт, який може сприяти задоволенню цих потреб, усвідомлюючи наслідки своїх дій, їх цілеспрямованість, скрізь ми зустрічаємо допомогу людини людині. Саме соціальність як надприродна реальність дозволяє розглядати допомогу як суспільне відношення, а не як тваринний інстинкт, містичне осяяння чи умовний рефлекс. Якщо суспільство поділяється на класи, та держава бере на себе певні функції соціальної допомоги, які й виконує певним чином. Зв'язок класової експлуатації праці із державними заходами соціального захисту населення складається природно-історично, тобто, в результаті цілеспрямованої людської активності, яка складається на основі базису матеріального життя, незалежного у загальних рисах від волі даного покоління людей.

Успішним наданням соціальної допомоги для держави і її громадян може бути лише діяльність зі здійснення можливостей, для яких визріли об'єктивні умови. Вони ж визрівають в результаті свідомої діяльності людей, які переслідують свої цілі. Ці цілі можуть бути егоїстичними або альтруїстськими, але, врешті-решт, саме практичний життєвий процес, в якому один суспільний клас привласнює результати праці іншого, більшого за чисельністю класу, визначає характер надання допомоги потребуючим. Історичні зміни соціальної

допомоги тісно пов'язані з класовою боротьбою і, перш за все, з її економічною складовою.

Використовуючи категорії «альтруїзм» і «егоїзм» в логіко-історичному аналізі соціальної допомоги слід враховувати, що за відповідних умов вони переходять одна в одну. Адже те, що можна вважати благом і для однієї людини, групи, класу, для іншого зовсім не обов'язково є таким. Те, що філантропічне і альтруїстське для одного класу, для іншого цілком може бути приниженням, образою.

Економіка, будучи сферою людського виробництва, споживання, обміну і розподілу, детермінує соціальну допомогу тому, що остання є не що інше, як практичний процес, в якому життя людини підтримується і захищається. Життя проводиться і відтворюється людьми природно і штучно, тобто біологічно і за рахунок активної продуктивної діяльності, яка є сферою відносин між людьми, схильних до класового розподілу. Класи роблять процес надання допомоги в межах суспільства, а також в міжнародному масштабі класовим процесом. Соціальна допомога тому змінюється в умовах виняткового антагонізму, який власне і є джерелом її руху. Переважним суб'єктом надання допомоги постає держава як соціальний посередник між капіталом і працею, між класом власників засобів виробництва і класом найманих працівників. Державна допомога громадянам, що потрапили у важку життєву ситуацію, стає переважною практикою. Держава починає заявляти про себе як про «соціальну державу загального благоденства».

2.3. Соціальне страхування як програмний захист громадян від різноманітних життєвих ризиків

Проведене вивчення широкого кола питань, пов'язаних із формуванням, розвитком і функціонуванням соціального страхування у складі системи

соціального захисту населення в Україні дозволило виявити наступні основні відмінності.

Постійною складовою суспільного розвитку були і залишаються численні ризики, які супроводжують як окремих людей так і суспільства загалом. В зв'язку з цим важливими постають поняття ризику і соціального ризику, під яким розуміють вірогідність настання випадкових, незалежних від волі людини подій, що загрожують її нормальному відтворенню і життєдіяльності. За умов стагнаційної економіки соціальний ризик, як правило, приймає форму втрати трудового доходу. Із розвитком суспільства соціальні ризики змінювалися відповідно до нових норм цивільного суспільства. Багатьма країнами був прийнятий принцип забезпечення мінімального доходу всім громадянам, а ризик неотримання цього доходу й постав предметом соціального захисту. За умов соціально зорієнтованої ринкової економіки соціальний ризик виявляється як у втраті заробітку, так і у відсутності у громадян мінімально необхідних життєвих стандартів.

Управління соціальними ризиками відтворення людини постало особливою функцією системи соціального захисту населення. Соціальний захист долучає не тільки народження, живлення, працевлаштування людини, але і систему різноманітних форм і напрямків, а також сукупності різних організацій і установ.

Таким чином, «соціальний захист» – це система управління соціальними ризиками задля підтримки встановлених суспільством соціальних стандартів життя для кожної людини. Звично під соціальним захистом розуміється сукупність різноманітних заходів, передбачених державою, суспільством щодо захисту громадян від різного роду соціальних ризиків. Розглядаючи соціальне страхування як систему управління соціальними ризиками, логічно визначати як її ланки методи перерозподілу національного доходу задля компенсації або запобігання соціального збитку. Критерієм їх класифікації послужив характер перерозподілу доходів. Виділяють наступні механізми управління соціальними

ризиками: розподіл ризику – страхова форма соціального захисту населення, яка забезпечує компенсацію ризику пропорційно участі кожної людини у формуванні засобів соціального захисту; попередження ризику – зниження або усунення дії ризику за рахунок збереження і підтримки досягнутого трудового доходу. Методи, що використовуються в соціальному захисті, розрізняються також ступенем захисту, який вони забезпечують населенню. Як правило, держава надає мінімальних гарантій, колективна взаємодопомога забезпечує рівень життя, відповідний соціально-трудоному статусу людини, а індивідуальний захист підтримує досягнутий рівень добробуту і навіть забезпечує його зростання. Загальна закономірність така, що захистом суб'єкт забезпечується прямо пропорційно ступеню його індивідуальної фінансової участі в страховому процесі. Існують різні моделі соціального захисту. Соціальне страхування залишається найпоширенішим і вагомим елементом системи соціального захисту у багатьох державах.

Соціальне страхування як складова частина системи соціального захисту пов'язана із становленням цивілізованого суспільства, посиленням державного регулювання соціальних процесів, розвитком фінансово-кредитних відносин, ускладненням соціально-демографічної структури суспільства. Захист непрацездатних і неімущих громадян поступово був перейнятий на себе державою і фінансувався за рахунок створення системи державного соціального забезпечення, де предметом постали ті види допомоги, які суспільство в цілях досягнення соціальної стабільності прагне гарантувати всім своїм членам: а) забезпечення мінімального доходу; б) виплата допомоги на утримання дітей, аби гарантувати кожній дитині гідні умови життя незалежно від доходу сім'ї; в) забезпечення непрацездатних громадян гідними пенсіями, різноманітними допомогоюми, повноцінним соціальним обслуговуванням [49].

Аналіз розвитку системи соціального захисту населення показав непослідовну зміну підходів до її організації, яка здійснюється як на принципах соціального страхування, так і на принципах соціального забезпечення.

Питання про обрання форм і фінансового механізму здійснення соціальної допомоги дотепер не має однозначного рішення. В даний час склалася система соціального захисту населення, що складається із двох основних елементів: соціального страхування та соціального забезпечення. Соціальне страхування має найбільшу питому вагу в структурі соціального захисту.

Основну увагу варто приділити вивченню соціального страхування як основної ланки в соціально-економічних відносинах постійної трансформації економіки. У процесі розвитку соціальне страхування приймає самостійну форму, засновану на принципах соціального забезпечення. За рахунок системи соціального страхування суспільство дістало можливість здійснювати компенсацію соціальних ризиків шляхом перерозподілу частини національного доходу між окремими групами населення з урахуванням міри соціального ризику і розмірів трудової участі кожного члена українського суспільства. В основу соціального страхування закладено п'ять основних принципів, які визначають його специфічність і високу значущість в національних системах соціального захисту: а) обов'язковість і державне регулювання; б) відповідність внесків на соціальне страхування ступеня захисту, які гарантуватимуть людині встановлені гідні соціальні стандарти життя; в) визначення соціальних виплат розмірами, термінами й іншими умовами сплати страхових внесків; г) забезпечення права на отримання соціальних виплат тільки по сплаті внесків і фактом настання соціального ризику без додаткової перевірки нужденності в доході; д) зобов'язана участь по сплаті внесків на працівників і працедавців із залученням за потреби фінансової участі держави. Соціальне страхування постає нині як система відносин із перерозподілу національного доходу, формуванням за рахунок обов'язкових страхових внесків працівників і працедавців і держави і компенсації втрати трудового доходу унаслідок соціальних ризиків.

Соціальне страхування функціонує на основі поєднання страхових принципів із елементами державного соціального регулювання. Зміст

соціального страхування полягає в створенні певних грошових фондів і їх використанні для соціального захисту населення. Специфіка страхового механізму полягає у створенні цільових грошових фондів для захисту майнових інтересів учасників цих фондів. Основними джерелами надходжень засобів до фондів соціального страхування є страхові внески, які є періодичними платежами, які здійснюються у обов'язковому порядку працівниками, працедавцями і державою. За змістом вони є частиною фонду заробітної платні, яка в примусовому порядку поступає і відкладається на покриття можливого збитку, пов'язаного із настанням соціальних ризиків. Такі внески часто порівнюють з податками. Таке порівняння логічне тільки за формою, але не правомірне. Внески і податки поєднує порядок сплати, але при цьому податки є обов'язковим і незворотнім платежем, тоді як внески наперед припускають подальші соціальні виплати на принципах соціальної еквівалентності. Внески на соціальне страхування не стільки збільшують вартість праці, скільки закріплюють її більш рівномірний розподіл в часі залежно від дії соціальних ризиків.

У дослідженні організації формування системи соціального страхування як програмного захисту громадян від різноманітних життєвих ризиків нами проведений аналіз формування і функціональної організації системи соціального страхування, що представляє комплекс заходів, котрі забезпечують соціальний захист населення. Функціональна структура соціального страхування оцінювалася нами через структуру страхових виплат і структуру страхових внесків. Структура страхових виплат характеризує реальний рівень відшкодування ризиків як за рахунок страхування, так і за рахунок державної бюджетної участі для компенсації соціального збитку. Структура страхових внесків більш наближена до первинного рівня соціальних ризиків, оскільки позбавлена впливу інших, ніж страхові, фінансових джерел [31].

У результаті аналізу функціональної структури соціального страхування виявлено три основні тенденції: 1) структура виплат достатньо виражена і

однаково регламентована; основну частину виплат складають пенсії; 2) держава із стагнаційною економікою може дозволити собі виплати із більш низьким рівнем витрат, що є предметом першої необхідності; 3) вплив соціальних ризиків на функціональну організацію соціального страхування опосередкований встановленим рівнем соціальних гарантій.

На різних рівнях вирішення завдань щодо компенсації соціального збитку ефективність соціального страхування матиме різний зміст і специфічну систему оцінок. Нами виділено декілька рівнів визначення ефективності соціального страхування – фінансова, організаційна і функціональна. Ефективність соціального страхування як фінансової системи – це результативність мобілізації і витрачання страхових засобів задля соціального захисту населення. Ефективність організації соціального страхування відображає результативність вживання моделей страхового захисту населення. Функціональна ефективність соціального страхування визначена як ступінь компенсації соціальними виплатами втрати індивідуального трудового доходу.

Ефективність заміщення соціальними виплатами заробітку залишається низкою. Особливо незадовільне в цьому відношенні здійснення виплат соціальних пенсій і допомог.

Вирішення завдання повного і рівного соціального захисту для всіх категорій населення не є функцією соціального страхування. Наше суспільство нині постає перед вибором: або однакові гарантії всім через систему соціального забезпечення без використання принципів страхування, або диференційовані за рівнем трудового доходу виплати відповідно до норм страхової еквівалентності і лише працюючому населенню. Змішування цих двох принципів позбавляє соціальне страхування його економічного значення.

Виходячи із цілей довгострокового розвитку системи соціального страхування вченими пропонуються заходи, які необхідно здійснити в найближчій перспективі [11; 30; 55]. А саме, законодавче закріплення основних видів соціального страхування; встановлення пріоритетних соціальних виплат і

концентрація фінансових ресурсів на їх покриття; визначення моделей розподілу фінансових витрат між всіма учасниками; розробка правового забезпечення інвестування тимчасово вільних засобів фондів та фундацій; скорочення числа посередників, що беруть участь у процесах збору внесків і здійснення виплат. Пропоновані міри можуть стабілізувати і зміцнити страховий механізм системи і значно підвищити ефективність соціальних виплат населенню.

Традиційна система трудових відносин виникла в історичний період, коли у суспільстві наймана праця займала центральне місце. Вона сутнісно є джерелом засобів для існування самого працівника та членів його родини, що й зумовлює важливість заробітної плати, її стабільності та прийнятності. У такому суспільстві наявність роботи є основним засобом соціальної ідентифікації індивіда та його участі у суспільному житті. Адже лише за наявності роботи та заробітної плати найманий працівник перетворюється на громадянина в політичному та соціальному значенні, себто на повноцінного члена суспільства, що може користуватися усіма видами обов'язкового соціального страхування. Крім того, деякі роботодавці і профспілки надають додаткові соціальні послуги своїм працівникам.

Методичне руйнування сфери колективних відносин головно спрямовувалося на досягнення повної індивідуалізації трудових відносин. У своєму максимальному прояві такий неоліберальний підхід зрештою призведе до встановлення між роботодавцем і найманим працівником індивідуалізованих і нерегульованих відносин без таких необхідних і звичних атрибутів трудових відносин як діяльність профспілок, можливість висунення колективних вимог з боку найманих працівників, організованого страйкування, наявність спеціалізованого трудового законодавства та ін.

На захист даних неоліберальних теоретичних основ організації трудових відносин зазвичай висувають такий аргумент, як зниження витрат на оплату праці, що дозволить досягти зростання міжнародної конкурентоспроможності

суб'єктів господарювання та величини отриманого прибутку. Останнє призведе до появи нових робочих місць і, таким чином, концентрація доходів підвищить показники якості життя кожного окремого члена суспільства.

Повна реалізація даної програми не тільки значним чином реформує трудові відносини, але й може призвести до їх зникнення, себто до ліквідації системи трудових відносин та її заміни численними індивідуальними відносинами кожної працюючої людини із іншою особою, яка є покупцем її праці. Зрештою, замість трудових відносин стане можливим застосування цивільних або господарських відносин. Хоча дана програма повно не реалізована, її негативний вплив на функціонування традиційної системи трудових відносин додатково підсилюється такими тенденціями, як розвиток технологічних інновацій, заміна живої праці автоматичними виробничими лініями, зростання різноманіття та гнучкості організаційних форм ведення підприємницької діяльності. Наявні певні сумніви щодо можливостей практичної реалізації моделі трудових відносин в повному обсязі, оскільки на сьогодні залишаються відкритими декілька питань її функціонування.

По-перше, виникає питання стосовно граничної прийнятної для суспільства частки безробітних і соціально незахищених громадян, дотримання якої дозволить уникнути вибуху соціального незадоволення та порушення основ демократичної системи, тобто стосовно короткотермінової і довгострокової стабільності моделі трудових відносин, у функціонуванні якої переважна більшість населення не має можливості взяти участь. По-друге, як з'ясувалося на досвіді окремих країн, послаблення регулювання трудових відносин не довело свою ефективність стосовно створення нових робочих місць та не припинило ріст кількості безробітних. Навпаки, слабке регулювання трудових відносин призводить до підвищення плинності кадрів та непостійного характеру існуючої зайнятості. Додаткові робочі місця не було створено саме тому, що причини безробіття не залежать від стандартів в сфері трудових відносин, однак при цьому якість існуючої зайнятості було значно знижено. По-

третє, зовсім неочевидним залишається твердження про те, що скорочення витрат на оплату праці призводить до підвищення конкурентоспроможності підприємства. Необхідно враховувати, що конкурентоспроможність підприємства залежить не тільки від частки витрат на оплату праці, особливо в ситуації, коли, як в країнах, що розвиваються, частка витрат на оплату праці в собівартості продукції є достатньо незначною. По-четверте, непостійність працевлаштування та плинність кадрів суперечать із постулатами сучасного менеджменту персоналу. А саме з тим, що для підвищення конкурентоспроможності підприємства необхідним є штат висококваліфікованих працівників, які підтримують обрану керівництвом стратегію підприємства. Немає жодних підстав вважати, що роботодавець вирішить інвестувати кошти в підвищення кваліфікації тих працівників, які невдовзі мають залишити підприємство, так само не має підстав вважати, що наймані працівники при цьому знайдуть в собі змогу підтримувати обрану керівництвом стратегію.

До параметрів, завдяки яким система соціального страхування здатна протидіяти негативному впливу глобалізації, падінню економіки і змінити характер праці на соціально-трудова сферу можна віднести: 1) низький у порівнянні із комерційними страховими установами рівень адміністративних витрат; 2) здатність застрахувати громадян від більшості соціальних ризиків; 3) відсутність несприятливого відбору клієнтів (застрахованих осіб), тобто здатність застрахувати всіх громадян без виключення; 4) наявність субсидування і великих масштабів суспільної солідарності.

Стосовно першого параметру слід відмітити, що високі адміністративні витрати є характерною рисою приватного (комерційного) страхування у порівнянні із загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Із точки зору мінімізації адміністративних витрат, дешевше забезпечувати загальну програму обов'язкового соціального страхування для всіх громадян, ніж мати в наявності велике число конкуруючих приватних програм. Щодо

другого слід підкреслити, що головною відмінністю систем приватного страхування соціальних ризиків від програм обов'язкового соціального страхування є те, що виплати останніх індексуються, вони зростають разом із зростанням інфляції. Ризик втрат від інфляції – це приклад із групи соціальних ризиків, з якими зіштовхується суспільство як ціле. Для будь-якої приватної страхової компанії складно нести відповідальність за такі ризики, оскільки імовірність реалізації таких ризиків не підлягає достатньо точній оцінці. Якщо комерційні страхові компанії візьмуть на страхування доходи вкладників від втрат у випадку інфляції, то при більш швидкому темпі зростання інфляції, приватні компанії понесуть суттєві збитки і навіть можуть опинитися не в змозі виконати свої зобов'язання. Як результат, в сфері страхування від інфляції ринок відсутній.

Відомі три відмінності між можливістю держави і приватних страхових компаній забезпечувати страхування від певних видів соціальних ризиків. По-перше, держава може забезпечити виконання зобов'язань системи соціального страхування перед громадянами шляхом збільшення загальних податків і спрямування отриманих коштів на покриття дефіциту, який виник в системі соціального страхування. По-друге, держава може забезпечити виконання цих зобов'язань шляхом збільшення обов'язкових внесків в систему соціального страхування. По-третє, вона може законодавчим шляхом зменшити розмір пенсій та інших виплат в системі соціального страхування у випадку неможливості покрити дефіцит коштів соціального страхування.

Третім параметром є несприятливе обрання клієнтів. Наявність цього заважає приватним страховим компаніям ефективно виконувати функції щодо страхування від соціальних ризиків саме всього без виключення населення країни. Дана проблема постає із того факту, що різні люди характеризуються різним рівнем індивідуального ризику. У певних категорій потенційних застрахованих осіб рівень індивідуального ризику настільки високий (наявність хронічних захворювань тощо), що комерційні страхові компанії схильні

відмовляти їм у страхуванні. Коли легко встановити індивідуальні відмінності в ступені ризику, економічна ефективність вимагає, аби приватні страхові компанії призначали величину страхових внесків із урахуванням цих індивідуальних відмінностей [28].

Соціальне страхування має розглядатися як суспільно значиме благо, до отримання якого держава змушує громадян задля їхньої власної користі та для користі суспільства загалом. Навіть там, де приватні страхові ринки функціонують добре, залишається необхідність державного втручання. Інакше виникає проблема неповного ринку страхування, коли частина населення опиняється незастрахованою (малозабезпечені особи, особи похилого віку, інваліди) за наявності лише добровільного страхування від соціальних ризиків. Цивілізоване суспільство не може спокійно спостерігати стан зазначених незахищених груп населення, і в будь-якому випадку намагатиметься надати їм допомогу. Питання полягає лише в тому, за рахунок яких джерел ця допомога надаватиметься. Слід зазначити, що саме соціальне страхування є найбільш ефективним (з урахуванням питань соціальної справедливості та величини фінансового навантаження на членів суспільства) механізмом фінансування такої допомоги.

Четвертим розглянутим параметром є наявність субсидування та великих масштабів суспільної солідарності. Сутність субсидування полягає у тому, що особи з різним рівнем індивідуального ризику сплачують однакову ставку страхового внеску. Субсидування є неможливим у комерційних страхових компаніях, є наявним лише у рамках соціального страхування і виступає його ключовою характерною ознакою. За рахунок субсидування у рамках соціального страхування здійснюється перерозподіл доходів в декількох напрямках. По-перше, це горизонтальний перерозподіл доходів між застрахованими особами з різним рівнем ризику (оскільки особи з меншим ризиком здійснюють більші внески, ніж потрібно, а особи з більшим ризиком – менші, ніж потрібно), а також між платниками внесків і одержувачами

допомоги (наприклад, між бездітною родиною і родиною з дітьми). По-друге, це вертикальний перерозподіл, зумовлений прогресивним характером пов'язаних із заробітною платою внесків і ослабленням залежності від заробітної плати при здійсненні виплат. По-третє, це віковий перерозподіл між молодими і літніми членами суспільства.

Суспільна солідарність та індивідуальна відповідальність в страхуванні повинні сьогодні органічно сполучатися. У кожній особистості закладена внутрішня потреба захищатися від непередбачуваних обставин свого життя. Звичний режим індивідуального і колективного життя в суспільстві часто порушується обставинами стихійного і суспільного характеру. «Такого роду непередбачувані обставини характеризуються двома важливими моментами: по-перше, випадковим характером настання надзвичайних подій; по-друге, нерівномірністю щодо ступеню нанесеної шкоди. Відомо, що число зацікавлених в об'єднанні з метою захисту від надзвичайних подій звичайно буває більше числа постраждалих. За таких умов солідарна розкладка шкоди між зацікавленими згладжує наслідки випадкових подій для однієї людини. При цьому, чим більше число зацікавлених бере участь в розкладці шкоди, тим менша частка коштів приходить на одного учасника» [94]. Таким чином, в основі соціального страхування на колективній основі лежить солідарна розкладка шкоди.

Соціальне страхування як суспільний інститут, що здійснює захист громадян від різноманітних життєвих ризиків, характеризується максимально можливими масштабами суспільної солідарності, оскільки застрахованими особами у межах соціального страхування є усе працююче населення країни. Завдячуючи поєднанню великої кількості ризиків, фактичні втрати із великою імовірністю співпадають із прогнозними. Завдяки цьому і внески окремої особи є більш сталими і визначеними, менше спостерігається випадків дефіциту або надлишку коштів. Взагалі солідарність в сфері страхування присутня лише у галузі ризикового страхування, а у страхуванні життя

(накопичувальному страхуванні) солідарність відсутня. У соціальному страхуванні солідарність присутня в усіх видах соціального страхування, крім поки ще не запровадженого, але запланованого другого рівня пенсійної системи України, а саме загальнообов'язкового державного накопичувального пенсійного страхування, оскільки всі діючі види соціального страхування можна класифікувати як ризикові. Однак незважаючи на необхідність всіх зазначених параметрів соціального страхування для вирішення проблем захисту громадян від соціальних ризиків, найбільш важливим із них, на нашу думку, є такий параметр, як наявність субсидування.

Нині у світі змінюється характер (якісні характеристики) праці через те, що зменшується частка фізичної праці, адже важка фізична робота стає автоматизованою. Це призводить до змін у структурі зайнятості, де: а) важливу роль відіграють знання та зростає оплата інтелектуальної праці; б) головним ресурсом постає інтелектуальний капітал; в) важливу роль відіграють професіонали (висококваліфіковані фахівці у вузьких сферах); г) формується нова «економіка знань».

Зміни умов праці відображаються у тому, що зростає роль самозайнятості, робоча сила та власник засобів виробництва (інформації, знань, професійних навичок та вмінь) поєднуються в одній особі, традиційні форми зайнятості заміщуються дистанційною та частковою зайнятістю. Однак при цьому спостерігається певна обмеженість інформаційних технологій щодо зростання продуктивності праці. Вважається, що вплив на перерозподіл створених благ, а не вдосконалення їх виробництва – найголовніша причина того, що суспільні вигоди від використання інформаційних технологій інколи опиняються нижче, ніж приватні вигоди. Такі зміни умов і характеру праці супроводжуються послабленням вимог трудового законодавства, підвищенням питомої ваги нерегулярних видів оплати праці (особливо у ситуаціях гнучкого робочого часу, дистанційної та часткової зайнятості), а значить, призводять до зменшення рівня захищеності громадян від соціальних ризиків.

У багатьох країнах світу рівень захищеності громадян від соціальних ризиків зменшується також і під впливом глобалізації, який на сьогодні важко мінімізувати. Крім збільшення міграційних потоків та зростання неврегульованості трудових ресурсів процес глобалізації призводить ще, як мінімум, до трьох негативних наслідків для трудової і соціальної сфери: а) майже повна відсутність зацікавленості роботодавців у розвитку внутрішнього ринку праці; б) обмеження можливостей держави щодо регулювання основних економічних змінних в країні; в) домінування думки про другорядне значення праці серед інших факторів виробництва.

Отже, основним суспільним інститутом здатним протидіяти негативним тенденціям та змінити характер і умови праці на рівень захищеності громадян від соціальних ризиків постає інститут соціального страхування.

2.4. Система надання державою пільг нужденним верствам населення як різновид соціального обслуговування

Проблема надання пільг має юридичний, політичний, етичний, соціологічний, економічний, психологічний та інші аспекти. Відсутність гнучкої і цілеспрямованої державної політики у сфері встановлення і реалізації пільг – одна з основних проблем нинішньої України. При усій соціальній значущості пільг, нині мало теоретичних досліджень цього важливого аспекту соціального захисту. У тому чи іншому вигляді це питання розглядали Е.Г. Азарова, В.С. Венедиктов, І.В. Гуцин, Д.А. Карпенко, О.В. Лавриненко, П.Д. Пилипенко, В.І. Прокопенко та ін.

Відразу зауважимо, що різноманітні пільги, компенсації та соціальні гарантії є ваговою складовою системи соціального захисту населення нашої держави у нинішній буремний час. Законодавство про соціальне забезпечення передбачає широкий спектр пільг для інвалідів, людей літнього віку, сімей, які

мають дітей, ветеранів і учасників воєн, військових та міліціонерів (поліцейських), ліквідаторів катастрофи на Чорнобильській АЕС, воїнів-афганців, учасників АТО на Донбасі та інших категорій громадян України.

До їх числа, зокрема відносяться: а) безкоштовний або пільговий проїзд на міському транспорті, а також на залізничному, повітряному і водному, міжміському автомобільному транспорті; б) пільги із оплати житла, комунальних послуг і палива; в) безкоштовна установка стаціонарного телефону; г) податкові пільги; д) пільги по наданню позички на житлове будівництво; ж) першочергове безкоштовне надання житла; з) пільги щодо надання путівок на санаторно-курортне лікування; к) пільги із надання медико-соціальної допомоги і забезпеченню лікарськими препаратами; л) забезпечення транспортними засобами; м) пільги із протезуванню тощо.

Пільги громадянам головно встановлювалися із різною метою: для одних – це винагорода за заслуги, що забезпечує їм підвищений рівень соціальних гарантій (ветерани війни, особи, які мають заслуги перед Батьківщиною або особливі трудові заслуги, учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, воїни АТО), для інших – це соціальна підтримка для забезпечення їхнього належного рівня життя («діти війни», пенсіонери, інваліди загального захворювання, потерпілі від радіаційного забруднення тощо).

Встановлення пільг особам, які мають право на такі пільги за професійною чи службовою ознакою, у тому числі тим, хто дочасно вийшов на пенсію, зумовлено специфікою їхньої службової діяльності і є засобом надання додаткових соціальних гарантій з урахуванням: а) екстремальних умов праці та підвищення ризику (військовослужбовці, працівники поліції, МНС тощо); б) роботи у сільській місцевості (працівники сфери охорони здоров'я, культури, освіти); в) суспільній значущості (народні депутати, працівники судів та прокуратури); г) шкідливого виробництва і загрози професійного захворювання (наприклад, шахтарі, сталевари тощо).

Пільговими вважаються норми, що встановлюють додаткові права для осіб, які не спроможні зреалізувати загальну для усіх правову норму внаслідок незалежних обставин чи причин, або у зв'язку із особливими заслугами перед державою, із метою їхнього заохочення. Зокрема, Л. Волчкова розглядала пільги головню як «засіб диференціації правового урегулювання, що полягає у наділенні окремих категорій громадян правом на отримання певного виду соціального забезпечення або обслуговування на кращих умовах у порівнянні із загальними підставами їхнього забезпечення, а також правом на особливі, тільки для непрацевдатних громадян установлені, умови надання послуг у загальній сфері обслуговування населення» [30, с. 51].

Слово пільга походить від французького *privelegie* – «перевага», «привілеція». Сучасна наука розуміє під *пільгою* надання певних переваг, часткове звільнення від виконання наявних правил, обов'язків або полегшення умов їхнього виконання [27]. Словники дають декілька значень цього терміну, визначаючи його як: а) переважне право, полегшення, що надається як виняток із загальних правил; б) привілей, відступ від загальних правил на користь окремих осіб або соціальних груп [27; 82; 93].

У юридичній літературі є інша точка зору на співвідношення понять «пільга» і «привілей». Так, М.Н. Козюк, критикуючи позицію авторів, які визначають пільги як правомірну перевагу, а привілеї як протизаконну, пише, що привілей – це різновид пільгового способу врегулювання суспільних відносин, коли перевага встановлюється головню винятковою нормою і коли законодавець вільно або мимоволі допускає надмірне поліпшення положення суб'єктів [48, с. 123]. Погоджуючись із даною позицією зазначимо, що визначення пільг як переваг спочатку допускає нерівність можливостей при зреалізації громадянами своїх повновагомих прав. Юридична наука не дає однозначного визначення цьому поняттю, по-різному пояснює його зміст. У Кодексі законів про працю Україні не дається визначення поняття пільга, хоча вони передбачаються законодавцем. Так само відсутнє визначення цього

поняття і в проекті Трудового кодексу України. Немає однозначного розуміння щодо юридичної суті цієї категорії і серед учених у сфері трудового права і права соціального забезпечення. У науковій літературі найчастіше пільги визначають як правомірне полегшення становища суб'єкта, що дозволяє йому повною мірою задовольняти свої інтереси і що виражається як у наданні додаткових, особливих прав (переваг), так і у звільненні від обов'язків [48, с. 76].

Так, зокрема, Д.А. Карпенко пропонує розглядати пільги в широкому і вузькому сенсі цього слова. У широкому під правовою пільгою розуміється поліпшення становища суб'єкта шляхом наділення його додатковою правомочністю або шляхом звільнення від виконання деяких обов'язків. У вузькому ж розумінні це закріплене юридичними нормами звільнення суб'єкта від вантажу виконання частини обов'язків. Ми вважаємо, що у соціальному забезпеченні пільги необхідно розглядати саме у вузькому (спеціальному) сенсі, оскільки вони головно приводять до повного або часткового звільнення громадян, які чогось потребують, від виконання певних обов'язків в різних сферах їх життєвого зреалізування (безкоштовний проїзд, зниження оплати за різні послуги тощо). Крім того, такий підхід дозволяє раціональніше і справедливо відреагувати на тенденції скорочення пільг і круга суб'єктів їх одержувачів [45, с. 30].

Окремими авторами пільги іменуються як: 1) «послуги соціально-побутового характеру»; 2) «соціальні пільги», тобто «передбачене законодавством повне або часткове звільнення певних категорій громадян від виконання обов'язку або надання додаткових прав при настанні соціального ризику» [45, с. 25]. Останній термінологічний підхід є найбільш вдалим і системно узгодженим, адже для позначення родового поняття – обслуговування у сфері соціально-забезпечувальних відносин (системи послуг) – використовується саме термін – «соціальні послуги», а тому цілком логічним є й використання терміну «соціальні пільги» – для позначення видового поняття.

Інколи в літературі пільги визначаються як «соціально-забезпечувальні блага майнового характеру, надані певним категоріям громадян для зниження або повного скорочення їхніх витрат на оплату послуг у сфері: транспортного обслуговування, житлово-комунальних послуг, лікарської допомоги, протезування та ін.» [45, с. 30].

Отже, *соціальні пільги* є різновидом соціального обслуговування і позначають передбачене законодавством повне або часткове звільнення певних категорій громадян від виконання обов'язку або надання додаткових прав при настанні соціального ризику.

Аналіз сучасного стану соціального забезпечення нашої держави показує, що кількість норм, які встановлюють винятки із загального правила і пільгові умови забезпечення, занадто велика. Далеко не усі з них доцільно зберігати в нових економічних умовах, оскільки вони вельми посилюють фінансове навантаження державної системи соціального забезпечення та не відповідають своєму цільовому призначенню [11, с. 53]. Найбільш розповсюдженими соціальними пільгами є безкоштовний проїзд в міському та приміському пасажирському транспорті (право на такий вид соціального забезпечення має майже третина населення нашої держави). При цьому, право на пільговий проїзд в міжміському транспорті згідно чинного законодавства мають 13% населення, а реально використовує цю пільгу лише 2,5% [11, с. 50]. Нині держава не у змозі профінансувати всі надані населенню пільги, оскільки право на пільги в Україні до 2014 року мали 43% населення, а для фінансування останніх необхідно понад 29 млрд. грн. щорічно, що сумарно складає витрати всіх місцевих бюджетів, а нині ця цифра значно вища. До того ж проблема надання пільг регулюється трьома десятками законів, рядом указів Президента України, понад двома десятками постанов Кабінету Міністрів. За останні роки було прийнято більше двох десятків законів, які передбачали надання пільг певним категоріям громадян. Тут зазначимо, що така ж ситуація існувала раніше.

Головними джерелами фінансування витрат, пов'язаних із наданням пільг відповідно до ст. 17 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 року зі змінами та доповненнями, є державний та місцеві бюджети. Частина таких витрат здійснюється підприємствами, на яких працювали або працюють пільгові категорії громадян, а також підприємствами, які надають послуги. Через недостатнє бюджетне фінансування обмежуються право громадян на отримання пільг, а також отримують фінансово-економічні збитки підприємства, які надають житлово-комунальні та інші види послуг.

За умов стагнації економіки, яку ми маємо нині, така система соціальної допомоги стала неієздатною. Вона не у змозі забезпечити адекватну підтримку громадянам у разі настання у них певного соціального ризику. Завищені зобов'язання тут зумовлюють неадекватна економічна ситуація і податкове навантаження на заробітну плату та доходи, яке, в свою чергу, перешкоджає економічному росту держави, підвищенню рівня життя населення та є стримуючим чинником щодо розвитку системи платних соціальних послуг. До того ж неповне виконання державою своїх зобов'язань почасти породжує соціальну нестабільність в суспільстві. Звичайно розвиток ринкової економіки зумовив доцільність кардинального переосмислення основних критеріїв та підстав надання соціальних пільг. Однак, не варто одразу застосовувати спрощений підхід. До вказаної проблеми потрібно підійти комплексно з врахуванням всіх об'єктивних та суб'єктивних чинників, соціального, демографічного, економічного та зрештою і морального походження. Спрощений підхід спрямований на максимальне скорочення кількості соціальних пільг призведе лише до «тимчасової» економії засобів. У подальшому передбачається поступова заміна пільг на адресну грошову допомогу населенню України.

Класифікація наявних пільг в Україні умовно може бути проведена за декількома критеріями, у тому числі за: 1) періодичністю їх надання

(одноразові і багаторазові); 2) ступенем персоніфікації (одноосібні і сімейні); 3) спрямованістю (підтримка незаможних та надання привілеїв окремим категоріям громадян за професійною або службовою ознакою). Усі допомоги і компенсації, а також пільги по соціальному забезпеченню мають виключно цільове призначення, зумовлене у їхній назві.

Основні напрямки реформування й удосконалення соціальної політики держави в загальному вигляді відображені в програмних нормативно-правових актах. Так, зокрема, передбачається, що система надання соціальної допомоги не забезпечує адекватної соціальної підтримки громадян у ринкових умовах у випадку настання ризику. Реформування системи соцзахисту має здійснюватися на основі вироблення нових підходів і критеріїв до оцінки існуючих соціальних програм задля їх раціоналізації і консолідації із урахуванням наявних бюджетних ресурсів. Ґрунтуючись на дослідженнях із даної проблематики пропонуємо проведення комплексного аналізу кожної конкретної норми, що закріплює додаткові переваги для окремих категорій населення, з урахуванням таких чинників, як причини запровадження, коло суб'єктів, що мають право на неї, вартість і економічна ефективність у поєднанні з іншими видами соціального забезпечення. Слід зробити упорядкування соціально-побутових і інших видів соціальних пільг з врахуванням майнового стану тих, кого пропонується забезпечувати із жорстким виконанням принципу адресності при їхньому призначенні. Умови надання адресної соціальної допомоги повинні диференціюватися в залежності від індивідуального або середнього сукупного доходу сім'ї, стану здоров'я й інших чинників. Лише повна зреалізація вказаних пропозицій сприятиме поліпшенню системи надання пільг громадянам України.

2.5. Інституціоналізація системи соціального захисту в її державному і недержавному вимірах

Україна, переступивши рубіж нового тисячоліття, почала сходження до принципово нової фази свого розвитку. На цій фазі місце застарілих індустріальних технологій упевнено починають займати високотехнологічні, наукоємні галузі виробництва, які засновані на новітніх досягненнях електроніки, інформатики, кібернетики, автоматизації трудових процесів. Суспільство, що володіє таким виробництвом, має більш високу економічну рентабельність, володіє кращими можливостями у соціальному захисті населення і неухильному підвищенні рівня його добробуту і культури.

Разом з тим, як наголошується в багатьох інформаційних джерелах, стрімко наростають такі явища як антигуманізм і соціальна незахищеність населення [див. 8; 20; 26; 50; 75; 94]. Відповідаючи на виклики сучасної цивілізації, українське суспільство ретельно шукає оптимальні шляхи свого соціального розвитку. На Конференції ООН по навколишньому середовищу і розвитку лідери 179 держав дійшли світу дійшли висновку про неповну спроможність західної моделі т. зв. «суспільства споживання», яка веде людство до економічної, екологічної, соціальної катастрофи, і обрали своїм кредо стратегію стійкого розвитку. Ця стратегія ще у 1996 році була офіційно визнана головним вектором трансформаційних перетворень в новому тисячолітті. Сутністю стратегії стійкого розвитку постає гармонійна коеволюція Людини і Природи в межах цілісного соціуму, що функціонує на єдиному соціалізаційному та інституційному підґрунті, де кожна людина за правом народження може претендувати на справедливий розподіл суспільних благ і гідну якість життя.

Під соціалізацією в даному випадку розглядається процес, завдяки якому окрема людина залучається до життя своєї групи і більш широкого співтовариства за допомогою навчання і виховання. Інституціоналізація

розглядається як стійка форма цілеспрямованої організації соціалізаційних процесів в суспільстві, що забезпечує безперервність зв'язків і відносин членів соціуму на користь їх продуктивної спільної життєдіяльності [91].

У зв'язку із соціальною ситуацією, що нині постала в Україні (анексія Криму, війна на Донбасі, різке падіння економічних показників), виникає гостра необхідність в цілеспрямованому пошуку нових підходів до формування соціальної політики держави, яка могла б спрямувати діяльність всіх установ і служб соціальної сфери на ліквідацію постійно виникаючих соціальних проблем. Необхідно відзначити, що соціальні науки активно розвивають проблематику соціального захисту населення як багаторівневого запиту на колективну мислєдіяльність.

Проте слід визнати, що в нашій країні повно не сформувалася цілісна, теоретично обґрунтована і ресурсозабезпечена система соціального захисту населення, що органічно поєднувала б у собі принцип соціальної справедливості із ринковою конкуренцією та боротьбою за виживання кожного соціального суб'єкта. Не проявилася ще повною мірою і роль держави як надійного гаранта соціального захисту населення України. Нині ще не сформувалися механізми стабілізації і регулювання соціально-економічних відносин, адекватні умовам перехідного періоду до зрілого ринку. Поки що соціальна наука пояснює, але, на жаль, ще не вирішує ті гострі проблеми, які постали нині перед інститутом соціального захисту.

Разом з тим, стійкий цивілізаційний розвиток суспільства, його здатність надійно гарантувати високу соціальну захищеність населення країни є фундаментальним критерієм оцінки наукових доктрин і суспільної практики. Дані обставини загострюють і актуалізують необхідність дослідження інституціоналізації соціального захисту в рамках соціологічного підходу, конкретизацію мети, норм, принципів, регулюючих відносини між окремими людьми і членами суспільства, включеними в орбіту дій інституції.

Таким чином, актуальність вивчення інституціоналізації системи соціального захисту в її державному і недержавному вимірах зумовлена: 1) необхідністю теоретико-концептуальної розробки становлення інституту соціального захисту як системного явища; 2) складністю і суперечністю процесу інституціоналізації соціального захисту, що поглиблений істотними перетвореннями в соціальному облаштуванні людей; 3) недостатністю спеціальних технологій, засобів і механізмів, сприяючих оптимізації процесу інституціоналізації соціального захисту, які прогнозують участь в ньому людських ресурсних потенціалів, що підвищують ступінь індивідуальної відповідальності за своє соціально-економічне забезпечення і самозахист.

Сфера соціального захисту населення, процес її інституціоналізації в сучасному суспільстві викликає підвищений інтерес з боку різних наукових напрямків у вітчизняній соціальній науці. Разом з тим важливо відзначити, що основні теоретичні засновки категорій «соціальний інститут» і «інституціоналізація» досліджуються головно із позиції структурно-функціонального і феноменологічного підходів. Вітчизняні соціологи в поняття «інститут соціального захисту» і «інституціоналізація соціального захисту» в більшій частині вкладають структурно-функціоналістське витлумачення.

Не дивлячись на вагомі досягнення в розвитку наукових поглядів на природу, особливості інституціоналізації суспільства загалом, інституціоналізації соціального захисту зокрема, дані методологічні засновки показують свою обмеженість, тим самим різко звужуючи можливості дослідження сутності досліджуваної наукової категорії, не пов'язуючи із системно-цілісною оцінкою цього комплексного і багаторівневого явища, що виникає, з одного боку, під впливом об'єктивних чинників соціального довкілля, з іншого, цілеспрямовано створених дій різних суб'єктів первинно самого індивіда, групи.

Поняття «інституціоналізація соціального захисту» в сучасній літературі переважно представлено науковцями з позиції структурно-функціонального

аналізу [32; 51; 72; 83]. При цьому виділяються зовнішні і внутрішні форми прояву даного процесу. Зовнішні властивості зумовлені наявністю відповідних передумов, наприклад виникненням суспільної потреби у такому виді діяльності як організація соціального захисту населення, а також соціально-економічних, політичних та інших умов, які сприяють її здійсненню, включаючи появу і зростання необхідних організацій і служб соціального захисту. Внутрішні особливості формування інституціоналізації соціального захисту зумовлені свідомим включенням в процес регулювання соціальних відносин в даній сфері цінностей, норм, правил поведінки, зорієнтованих на світогляд конкретного об'єкта надання соціальної допомоги.

Ресурсно-потенційний підхід сприяє спрямованості інституціоналізації соціального захисту на підвищення рівня ресурсного потенціалу об'єкту соціальної допомоги на основі інтеграції соціалізаційних та інституційних складових процесу, зумовлюючи характер його формування – багаторівневий, динамічний, безперервний. У теоретико-методологічному ключі такий підхід визначає зорієнтованість процесу на основні етапи підвищення і зміни рівня ресурсного потенціалу у об'єкта соціального захисту (індивіда, соціальної групи), отже, зміна його соціального статусу, ролі в суспільстві шляхом освоєння нових цінностей, норм, вимог, моделей поведінки, регульованої державними і недержавними соціальними службами і організаціями. Тож, інституціоналізація соціального захисту розуміється вченими як соціальний феномен, що виникає під впливом, з одного боку, об'єктивних чинників соціального довкілля, з іншого – цілеспрямовано створених соціальних умов [61].

Принцип урахування соціально-економічних умов, що об'єктивно складаються в суспільстві, форми державного устрою, а також домінуюча ідеологія визначають велику різноманітність інституційних моделей соціального захисту. Уявлення про найпомітніші відмінності в підходах до побудови моделей національних інститутів соціального захисту, існуючих в

світі, дає класифікація шведського ученого Еспінга-Андерсена, який запропонував провести типологізацію національних інститутів соціального захисту залежно від «ідеології» державного устрою. Він виділив чотири типи моделей: ліберальну, консервативну, соціал-демократичну, латинську [див. 61].

Сьогодні повно усвідомлюється той факт, що саме соціальна політика з її акцентом на ресурсні потенціали індивіда, групи постає тим інструментом, за допомогою якого формуються ефективні соціально-економічні, соціально-трудова, соціально-виробничі та інші відносини, форми взаємодії, а також досягається соціальна рівновага, цілісність, динамізм. В основі типологізації зарубіжних інституційних моделей соціального захисту постає принцип формування і розвитку даних інститутів від особливостей соціокультурного довкілля, історичних традицій, своєрідного менталітету, наявних соціальних цінностей і норм суспільства. У організації соціального захисту населення існують дві переважаючі цільові групи, що потребують соціального захисту: непрацездатне населення як наслідок соціально-економічної недієздатності і працездатне населення, що не зуміло адаптуватися до умов існуючого середовища.

Здійснення принципу міжсуб'єктної взаємодії із домінуючою роллю держави припускає наявність певного кола суб'єктів в інституційному процесі, які вступають в сферу взаємодії з приводу соціального захисту. Такий підхід обґрунтований тим, що простір соціальних інтересів в ринковій економіці у сфері соціального захисту природно не може бути єдиним, він розчленований на безліч соціальних сегментів. Основним завданням формування моделей інститутів соціального захисту постає об'єднання інтересів соціальних суб'єктів, поєднання їх з інтересами держави і суспільними інститутами, створення відповідної правової бази, фінансових механізмів, необхідної соціальної інфраструктури, перерозподіл відповідальності між державою, соціальними партнерами і приватними особами. Держава в системі соціального

партнерства постає одним із основних суб'єктів регулювання даного процесу, приймаючи на себе роль керівництва секторами.

Серед інших принципів побудови моделей інститутів соціального захисту, що визначають їх специфіку, уведений принцип цілепокладання і ціледосягання, що означає наявність соціально значущих цілей і функцій, сприяючих інтеграції даної інституційної моделі у суспільство [88; 91]. Метою інституційної національної моделі соціального захисту будь-якого суспільства є її спрямованість на підвищення добробуту населення, підтримуючи його на рівні, прийнятному як для людини, так і для суспільства, надання тим самим сприяння підвищенню рівня відповідальності за дотримання основних прав людини і забезпечення гарантованого мінімуму матеріальних умов життя.

Принцип соціально-нормативної злагодженої впорядкованості припускає наявність соціальних і правових норм, регулюючих поведінку людей і структур в інституційному процесі.

У основі міжнародної правової регуляції систем соціального захисту даний принцип спирається на правові положення міжнародних організацій (ООН, МОТ), соціальне законодавство Європейського Союзу, Ради Європи, на так звані елементарні (базисні) потреби людини, невідкладне задоволення яких вважається абсолютно необхідною умовою для збереження життя, здоров'я і цивілізованого рівня життєдіяльності особистості і членів її сім'ї.

Національна модель інституту соціального захисту містить конфігурацію структур адміністрування, що здійснюють соцзахисну діяльність, що має багатофункціональний, рівневий і асиметричний характер. Багатофункціональний характер визначається різноманітністю форм соціального захисту: соціальне страхування (див. п. 2.3), соціальне забезпечення (див. п. 2.2), соціальна допомога (див. п. 2.4) та соціальне обслуговування (див. п. 2.1). У зв'язку із цим винятково важливим, на думку учених, є питання того, чи існуватиме у кожному окремому напрямку соціального захисту одна організація або ж кілька («розгалужена система») [11;

14; 23; 31; 38; 49; 74; 95]. На користь єдиної системи соціального захисту говорить той факт, що можна обмежитися створенням тільки однієї управлінської структури, вважаючи, що єдина організація швидше зможе гарантувати всім своїм клієнтам однакові умови і виключить можливість яких-небудь привілеїв. Проте, враховуючи значні відмінності в потребі соціального захисту різних груп населення, представляється сумнівним, що єдина система соцзахисту зможе відповідати інтересам кожної окремої групи. Ряд учених вважає, що при виразних відмінностях потреби в соціальному захисті значно більш прийнятним є створення розгалуженої системи із декількох організацій, кожна з яких зможе найкращим чином відповідати специфічним потребам окремих груп населення в соціальному захисті [49; 74; 90]. Важливою особливістю сучасної української моделі інституту соціального захисту є асиметричний і рівневий характер, який визначений специфікою структури держави, наявністю адміністративного поділу держави, який починає реформуватися.

Довгі роки провідною парадигмою інституціоналізації соціального захисту нашої країни (а раніше СРСР) був принцип державного патерналізму, який культивував такі цінності як загальність в отриманні благ, надія на турботу з боку держави. Нині почала складатися інша система цінностей і норм, властива ліберальній ринковій економіці, в основі якої першорядну значущість набувають цінності і норми, які задають напрямки (нормативи) формування здатності особи до незалежності і самостійності, самозабезпечення і самодостатності, підвищенню особистого трудового внеску в задоволення матеріально-побутових, соціально-культурних потреб, підвищенню рівня її суб'єктності. Першим кроком на цьому шляху для кожного об'єкта соціального захисту повинно стати глибоке, точне, ясне усвідомлення наявної ситуації, оволодіння новими принципами соціальних відносин в сучасному суспільстві як цілісною і єдиною соціальною системою.

Відповідно до потреби населення в процесі інституціоналізації соціального захисту стала створюватися принципово нова, особово-зорієнтована розгалужена система установ соціального обслуговування сім'ї і дітей (центри допомоги сім'ї і дітям, соціальні реабілітаційні центри для неповнолітніх дітей, притулки, центри реабілітації для дітей-інвалідів і т. ін.). Її основним завданням є профілактика сімейного неблагополуччя, індивідуальна допомога сім'ї і дітям, що опинилися у важких життєвих ситуаціях, допомога дітям з девіантною поведінкою, дітям-інвалідам, дітям-сиротам в їх соціальній реабілітації і адаптації. Ці нові форми пристрою дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, орієнтовані перш за все на поміщення дітей в сімейне довкілля. Інший підхід спостерігається і в системі реабілітації інвалідів, який передбачає перепрофілювання і реструктуризацію наявних установ та створення нових – реабілітаційні центри для інвалідів молодого віку.

Враховуючи великий попит населення на соціальні послуги, що надаються в рамках соціальних установ, зростання числа установ і обслуговуваних в них осіб поки не повно забезпечує цими послугами всі категорії потребуючих. При збереженні даної тенденції є сенс пов'язувати цей процес з розвитком менш витратних і більш соціально ефективних нестационарних і консультаційних послуг на противагу послугам, пов'язаним з постійним мешканням в установах. Як альтернатива є сенс розвивати надомне обслуговування, соціальний патронаж, соціальне консультування та ін.

Перетворення соціальної допомоги із засобу досягнення державних інтересів в допомогу, націлену на інтереси більшості населення, складає на нинішньому етапі розвитку людства зміну, умови для якої визрівають щоразу швидше. Ці умови формуються тим швидше, чим інтенсивніше сьогодні, завдяки державі, до надання соціальної допомоги залучається все більше професійно підготовлених людей. Соціальна допомога централізована, мобільна і своєчасна за рахунок цілої системи спеціальних служб. У цьому й полягає прогресивна роль сучасного виробництва і ґрунтуються на ньому

важливість держави, що підняли соціальну допомогу на небачений раніше новий рівень порівняно з попередніми епохами. В той же самий час, спрямованість надання допомоги отримує вектор тотального суспільного самоврядування. Виникає нова глобальна, міжнародна, інтернаціональна форма соціальної допомоги. Дана практична солідарність, що здійснюється у сфері боротьби капіталів і політичного протистояння, виявляє собою зачатки достовірно людського світового співжиття, в якому старі форми надання допомоги змінюються новими. Боротьба і конкуренція породжує відповідну їй солідарність як противагу.

«Тільки в процесі пізнання незалежних від волі людини природних і суспільних законів, за якими розвивається соціальне життя, зокрема, сфера взаємодії людей, що стосується вирішення їх важких життєвих ситуацій, суспільство озброюється правильним розумінням того, як гуманізувати допомогу через оволодіння продуктивними силами. Цей науковий шлях відповідає і потребам мас, для яких важливе головно матеріальне існування, тоді як пануючий клас наполягає на дедуктивному принципі, на антинауковому упередженні, що духовний розвиток, виховання і освіта повинні передувати матеріальному вирішенню соціального питання» [13, с. 15].

Отже, соціальна допомога все більше постає як складне, багатогранне явище, що містить економічний, культурний, психологічний та інші аспекти. Світ як глобальна система суспільств все більше стає незадоволений тими або іншими відповідями на питання «Як допомогти?», і все частіше задається питанням: «До чого приведе сучасна допомога і чому взагалі виникає необхідність в ній?» Завдяки цьому соціальна допомога стає не просто цілеспрямованим усуненням наслідків природної і соціальної стихій, але і засобом приборкання самих цих стихій. Більш того, будучи особливою формою суспільних відносин, соціальна допомога є необхідним чинником еволюції суспільної системи загалом.

Висновки до розділу 2

Соціальна допомога – це форма конкретно-історичних суспільних відносин, що виникає на базі діяльності, пов'язаної із задоволенням потреб людей, що опинилися у важкій життєвій ситуації, з якої вони не знаходять самостійного соціально прийняттого виходу. Вона приймає різні форми, зміна яких, разом із відповідною видозміною змісту, становить рух, розвиток. Серед інших форм соціальної допомоги ключовими є допомога недержавна і державна (виділяються на підставі суб'єкта допомоги), допомога як захист і підтримка (виокремлюються за критерієм регулярності), матеріальна допомога і допомога у формі послуг (визначається тим, що саме слугує засобом виходу з важкої життєвої ситуації).

Конкретно-історичний зміст діяльного відношення суспільства до ситуацій, в яких людина виявляється беззахисною перед тиском природних і соціальних катаклізмів, дозволяє розглядати надання соціальної допомоги як подолання відчуження. При цьому, будучи діяльністю, надання допомоги процесно і результативно саме не позбавлене відчуження.

Матеріальна основа соціальної допомоги будь-якої держави формується за допомогою суспільного відношення перерозподілу створених працею життєвих засобів між класом найманих працівників і класом власників засобів виробництва. Будучи функцією держави, даний перерозподіл постає засобом постійної диференціації, спеціалізації і ускладнення державної форми соціальної допомоги. В цьому, власне, полягає одна з провідних об'єктивних передумов становлення в теорії і ідеології концепцій «держави загального благоденства», «правової соціальної держави».

Ніхто, крім держави, не може законодавчо захистити життя людей від можливого безробіття, фінансової скрути, зубожіння. Напружена ситуація з державним бюджетом призводить до падіння загального рівня доходів і диференціації різних верств суспільства за доходами, дедалі більша частина

людей потребує державної допомоги, претендує на соціальні трансферти. До урядових трансфертів традиційно відносять допомогу з безробіття, пенсії, допомоги малозабезпеченим, старим, хворим. У країнах із розвинутою ринковою економікою досягнення високого рівня зайнятості – одна з основних цілей макроекономічної політики держави. Система заходів щодо регулювання зайнятості базується на державній концепції стимулювання економічного зростання, підвищення ефективності виробництва і продуктивності праці, що розглядаються як найважливіші умови підтримання і створення додаткової зайнятості.

Необхідність соціального страхування зумовлена потребою у формуванні соціальних фондів, за рахунок яких працездатним громадянам можна було б гарантувати їхнє фінансове забезпечення у разі тимчасової втрати працездатності або втрати роботи. Перерви у роботі, викликані об'єктивними причинами (хворобою, травмами, вагітністю, безробіттям тощо) не можуть бути оплачені за рахунок фонду заробітної плати, тому держава зобов'язана створити такі умови, за яких втрачені доходи були б компенсовані суспільством за рахунок спеціальних джерел. Сучасна система пільг в Україні є надзвичайно складною та часто ні соціально, ні економічно не обґрунтованою. Процедура надання пільг та їх призначення регулюється більш ніж п'ятдесятьма нормативно-правовими актами. Загалом пільги в Україні можна поділити за різними критеріями, однак найпоширенішим з них є поділ пільг за їхнім змістом. До них, зокрема, належать житлово-комунальні, медичні реабілітаційні, транспортні, соціально-побутові, соціально-трудова; право позачергового працевлаштування за спеціальністю; переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату та на працевлаштування у випадку ліквідації підприємства; підвищений розмір допомоги в разі тимчасової непрацездатності; використання щорічної відпустки у зручний для них час.

У ході історичного розвитку спостерігається процес переходу одних форм соціальної допомоги в інші і їх взаємного доповнення однієї форми іншою. Даний процес відповідає розвитку змісту соціальної допомоги, який є сукупністю практичних способів вирішення важких життєвих ситуацій, породжуваних суспільством і техногенною цивілізацією. Істотною характеристикою сучасної соціальної допомоги є тенденція до глобалізації та інтернаціоналізації, що виражається в становленні нової, – міжнародної – форми соціальної підтримки населення.

РОЗДІЛ 3

МИСЛЕДІЯЛЬНИСНЕ ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМ І ЗАВДАНЬ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

3.1. План і сценарій роботи методологічного семінару на тему «Ресурси і можливості соціального захисту в Україні»

Існування системи державної підтримки населення на засадах категорійності, тобто належності до певної соціально-демографічної або професійної категорії, вважається експертами неприйнятним в умовах дефіциту бюджетних коштів та значної диференціації населення за рівнем доходів. Основним напрямком оцінювання системи соціальних пільг є з'ясування їхнього впливу на становище уразливих верств населення та моделювання ефекту від реформування діючої системи. Цю тему ми пропонуємо до розгляду на методологічному семінарі.

Питання для розгляду на семінарі: 1) чинна система надання соціальних пільг та її вплив на бідність; 2) система соціальних пільг як напрямок державної підтримки для сімей з дітьми; 3) вартість програми соціальних пільг та її порівняння з іншими програмами соціальної допомоги; 4) перенаправлення коштів програми на адресні виплати; 5) моделювання змін у програмі допомоги малозабезпеченим сім'ям з метою більшої підтримки бідного населення та кращої адресації коштів.

Хід семінару.

1. Чинна система надання соціальних пільг та її вплив на бідність.

Показники для оцінювання:

питома вага бідного та небідного населення серед отримувачів пільг;

питома вага отримувачів пільг серед бідних та небідних домогосподарств;

середній розмір вартості отриманих пільг для бідних та небідних, доходи бідних та небідних домогосподарств до і після отримання пільг;

співвідношення вартості пільг з дефіцитом доходу бідного та злиденного населення.

2. Важливість системи соціальних пільг як напряму державної підтримки для сімей з дітьми.

Показники для оцінювання:

середній розмір вартості отриманих пільг для домогосподарств із дітьми, залежно від кількості дітей;

питома вага пільг у доходах домогосподарств із дітьми та без дітей, їхнє співвідношення;

бідність сімей з дітьми до і після отримання пільг.

3. Вартість програми соціальних пільг та її порівняння з іншими програмами соціальної допомоги.

Показники для оцінювання:

загальна вартість фактично отриманих домогосподарствами пільг;

співвідношення вартості програми з вартістю адресних видів допомоги;

(Критерієм бідності обрано 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат. Злиденним, або вкрай бідним, визначено населення, сукупні еквівалентні витрати якого нижчі 60% їхнього медіанного рівня.)

модельована вартість програми в разі очікуваного підвищення тарифів на різні види послуг, для яких існує пільга.

4. Перенаправлення коштів програми на адресні виплати.

Показники для оцінювання:

визначення можливого порогу адресної допомоги бідним у разі перенаправлення коштів від пільг на адресну допомогу;

розрахунок чисельності отримувачів адресної допомоги за новим порогом доплати.

Загальна оцінка системи соціальних пільг приводить до висновку, що вони здебільшого орієнтовані не на бідне населення. Лише кожне п'яте домогосподарство серед отримувачів пільг є бідним (20,6%), хоча по країні загалом бідні становлять 27%. Бідні домогосподарства рідше отримують пільги порівняно з небідними (42,1% проти 51,1%), а також мають меншу вигоду від цієї програми – відповідно 431,2 грн проти 777,3 грн на рік для небідних домогосподарств (табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

**Показники для оцінювання та моделювання
системи соціальних пільг (2014 р.)**

Показники для оцінки та моделювання системи пільг	Дані
Питома вага бідного населення серед отримувачів пільг, %	20,6
Питома вага небідного населення серед отримувачів пільг, %	79,6
Питома вага отримувачів пільг серед бідних домогосподарств, %	42,1
Питома вага отримувачів пільг серед небідних домогосподарств, %	51,1
Середній розмір вартості отриманих пільг для бідних, грн на рік на 1 домогосподарство	431,18
Середній розмір вартості отриманих пільг для небідних, грн на рік на 1 домогосподарство	777,34
Середній розмір вартості отриманих пільг для домогосподарств із дітьми, грн на рік на 1 домогосподарство	1025,2
Загальна вартість фактично отриманих домогосподарствами пільг, млн грн	5953,3
Вартість адресних програм допомоги (житлової субсидії та допомога у зв'язку з малозабезпеченістю), млн грн	1067,3
Співвідношення вартості програми пільг із вартістю адресних видів допомоги, разів	5,58
Дефіцит доходу бідного населення, млн грн	26 383,0
Співвідношення дефіциту доходу бідного населення з вартістю пільг, разів	4,43
Дефіцит доходу злиденного населення, млн грн	9469,1
Співвідношення дефіциту доходу злиденного населення з вартістю пільг, разів	1,59

Розрахунок показників для оцінювання та моделювання здійснюється у програмному пакеті SPSS за даними обстеження умов життя домогосподарств України. Обстеження містить запитання щодо фактичного користування всіма наявними видами пільг та щодо їхньої фактичної вартості для домогосподарств-респондентів. Оскільки обстеження репрезентативне для населення країни загалом, а користувачами пільг є 49% домогосподарств, то дані щодо вартості програми соціальних пільг можна вважати достатньо надійними.

Моделювання здійснюється за таким алгоритмом: розраховується вартість соціальних пільг, які були фактично отримані домогосподарствами; вартість пільг вилучається із сукупних доходів домогосподарств-отримувачів; сума коштів, які фактично надійшли у вигляді пільг, розподіляється між домогосподарствами з найнижчими доходами (імітується принцип адресності з доплатним механізмом до певного порогу); методом добору встановлюється можливий поріг доплати за умови, що витрати на соціальні виплати не перевищать визначену у п. 3 суму коштів.

Результати моделювання за даними 2014 року на рівні домогосподарств. Вартість фактично використаних населенням пільг становила майже 6 млрд грн. (5953,3 млн грн.). Вона у 5,6 рази перевищила вартість адресних соціальних програм допомоги (допомоги малозабезпеченим сім'ям та житлової субсидії). Таким чином, за рахунок реформування системи пільг можна, не збільшуючи фінансування, підвищити ефективність і дієвість державної підтримки бідних. Дефіцит доходу бідного населення в 4,4 рази перевищує вартість програми пільг. Проте вартість пільг на 63% покриває дефіцит доходу вкрай бідних (або злиденних). Якщо ці кошти використати на адресну допомогу малозабезпеченим сім'ям, то поріг надання допомоги можна підняти до 565 грн, що істотно перевищує діючий рівень. Цей поріг наближується до межі злиденності і, враховуючи склад групи злиденного населення, гарантує підтримку значної кількості домогосподарств із дітьми.

При цьому реципієнтами допомоги можуть стати близько 4,3 млн. населення, або 1,35 млн. домогосподарств. Серед домогосподарств із дітьми 13,2% найбідніших зможуть стати реципієнтами адресної соціальної допомоги.

Таким чином, реформування системи соціальних пільг та перенаправлення коштів на адресні види соціальної допомоги є перспективним напрямком державної соціальної політики. Проте більшість населення вважає, що система пільг є ефективною, особливо тих пільг, які вона найчастіше використовує. Характерно, що розподіл думок серед отримувачів хоча б однієї пільги практично збігається із загальноукраїнським та з розподілом серед тих домогосподарств, які не мають права на пільги. Отже, сьогодні суспільство ще не готове до сприйняття реформи системи пільг.

5. Моделювання змін у програмі допомоги малозабезпеченим сім'ям з метою більшої підтримки бідного населення та кращої адресації коштів.

Основна проблема діючої програми допомоги малозабезпеченим сім'ям (фактично допомоги у зв'язку з бідністю) – низький рівень охоплення бідного населення через незначний поріг доплати до сімейного доходу. Сьогодні програма демонструє досить високу адресність, можливо, саме завдяки надто низькому рівню допомоги. Тобто спрацьовує правило, що за незначними виплатами, для отримання яких необхідно проходити процедуру перевірки, придуть лише справді нужденні. Окремі проблеми адресних програм соціальної допомоги (допомоги малозабезпеченим сім'ям та програми житлових субсидій), їх оцінки та інформаційного забезпечення оцінювання. Право на участь в адресних програмах надається на основі сукупного доходу домогосподарства. Методика розрахунку сукупного доходу домогосподарства, затверджена Мінпраці, не дає можливості адекватно оцінити й перевірити всі складові непрямих доходів, а саме: доходи від земельних наділів, прибуток від здавання в оренду та продажу власності, недекларовані доходи від трудової діяльності, вартість соціальних пільг та ін. Таким чином, розрахований соціальними службами дохід подекуди може значно відрізнятись від

фактичного доходу домогосподарства. У зв'язку із цим розрахунки за даними ОУЖД (обстеження умов життя домогосподарств) мають значні розбіжності з адміністративною статистикою.

В Україні сьогодні не завершена робота зі створення єдиного реєстру отримувачів усіх видів соціальної допомоги. Коли він буде створений і які дослідні можливості матиме, поки що не відомо. Отже, не можна закладати в методологію будь-яких розрахунків по контингенту отримувачів адресних видів допомоги, крім тих, які можна здійснити за адміністративною звітністю. Окремою проблемою залишається відсутність дослідницького доступу до бази даних податкової служби, що позбавляє можливості вивчити розподіл принаймні декларованих доходів. У результаті основною інформаційною базою для проведення аналізу допомоги малозабезпеченим сім'ям і житлових субсидій на сьогодні залишається обстеження умов життя домогосподарств, яке має серйозні обмеження щодо надійності даних.

У свою чергу, ОУЖД як основне джерело інформації, має певні вади. Воно є репрезентативним обстеженням для населення країни загалом. На регіональному рівні під час розрахунку показників, значущих для всіх домогосподарств, похибка також є допустимою, якщо не перевищує 10%. Проте стосовно специфічних показників (таких як рівень бідності) для регіонів з малою вибіркою похибка перевищує 15%. Уточнення показників бідності на регіональному рівні завдяки спеціальним моделям не розв'язує проблеми підвищення надійності даних щодо потенційних і фактичних отримувачів соціальної допомоги. Ми вважаємо, що в умовах обмеженого інформаційного середовища можна працювати з даними, які мають похибку вище 25%, в окремих випадках можна аналізувати дані з похибкою до 40%. Крім того, надійність окремих показників, отриманих з ОУЖД, можна перевірити шляхом порівняння їх з даними адміністративної статистики (як-от чисельність і питома вага учасників програми, середній розмір допомоги, соціально-демографічний склад тощо).

Оцінювання допомоги малозабезпеченим сім'ям як класичної адресної програми з механізмом перевірки доходів та функцією підтримки населення з найнижчими доходами може здійснюватися за класичними показниками: адресність; рівень охоплення; дієвість; ефективність; «помилка виключення»; «помилка включення».

Максимізація перших трьох показників вимагає певного компромісу, оскільки: 1) для включення в програму максимальної кількості бідних (дотримання вимоги максимального охоплення) необхідно встановити м'які критерії, в цьому випадку ефективність адресації буде низькою, оскільки частина допомоги потрапить до небідних; 2) зв'язок між охопленням і дієвістю – чим ширше охоплення соціальною допомогою, тим менше ресурсів отримує кожне домогосподарство.

Аналіз помилок включення та виключення у вигляді матриці дає змогу не тільки оцінити ступінь адресації програми, а й визначити можливе оптимальне співвідношення цих помилок. Адже намагання скоротити розмір однієї помилки може призвести до зростання масштабів іншої. Так, введення жорсткіших правил участі у програмі з метою зниження помилки включення утруднює доступ до програми бідних, а підвищення порогу надання допомоги з метою зменшення помилки виключення призводить до потрапляння значних коштів до небідного населення.

Поглиблене дослідження проблем діючої системи соціальної допомоги та особливостей прояву бідності в Україні дає підстави для розробки можливих варіантів надання адресної соціальної допомоги. У межах чинного доплатного механізму можна передбачити кілька варіантів надання допомоги населенню з обов'язковим виділенням варіантів, побудованих з урахуванням диференційованого порога доплати для різних соціально-демографічних груп населення.

Основні умови моделі: 1) за допомогою звернуться всі, хто її потребує; 2) допомогу отримають лише ті, хто її потребує. Оскільки фактичними

учасниками програми є менше 2% домогосподарств, а чисельність потенційних учасників не набагато перевищує цей рівень, то всі модельні розрахунки на базовій стадії мають проблему репрезентативності даних. Проте в разі моделювання підвищення порогу доплати і, відповідно, зростання чисельності потенційних реципієнтів надійність отриманих даних зростає.

Моделювання здійснюється на базі даних ОУЖД за певним алгоритмом. За кожним варіантом порога доплати (включно із базовим варіантом) виокремлюється контингент потенційних учасників програми, тобто тих, хто може стати її учасником за такого рівня порога доплати. Для кожного домогосподарства (за кожним варіантом моделі) здійснюється розрахунок умовної суми допомоги (доплати до порога). Розраховується загальна умовна вартість програми для кожного варіанта доплатного порога. За кожним варіантом визначаються основні показники оцінки діяльності програми. Отримані результати аналізуються за допомогою графічного методу, який імітує матрицю «помилки». Візуально обирається варіант, що має найвищі оцінки діяльності програми за найменшої її вартості та найкращого охоплення найуразливіших груп населення.

Якщо метою майбутніх змін у програмі та, відповідно, моделювання виділено один основний показник, то він може виступати цільовою функцією, а інші показники можуть бути лише мінімізовані або максимізовані. Наприклад, якщо основною умовою є обмеження за вартістю програми, то будь-які оптимальні варіанти, котрі не відповідають цій умові, мають бути відкинуті. Оскільки найуразливішою групою населення сьогодні є діти, окремо аналізуються варіанти щодо визначення диференційованих порогів допомоги у зв'язку з малозабезпеченістю для дітей.

Підсумки семінару. Таким чином, представлений на семінарі підхід до моделювання можливих змін системи соціального захисту України, зокрема у програмі допомоги малозабезпеченим сім'ям, може стати дієвим інструментом

державної соціальної політики, оскільки визначає основні напрямки змін за інших рівних умов.

3.2. Рекомендації щодо вдосконалення системи соціального захисту

Важливою умовою досягнення в суспільстві соціальної стабільності постає реформування системи соціального захисту, головною метою якого є розширення соціальної бази перетворень на основі стабілізації життєвого рівня населення, зменшення тягаря наслідків економічного спаду для найбільш уразливих верств населення, вжиття заходів щодо соціальної адаптації населення до цих перетворень.

Серед головних напрямків реформування цієї сфери слід виділити:

- а) розвиток пенсійного забезпечення та пенсійного страхування;
- б) впровадження системи медичного страхування; реформування системи соціальної допомоги, розвиток адресної допомоги;
- в) соціальне забезпечення жінок, дітей, молоді;
- г) забезпечення людям із особливими потребами рівних з іншими громадянами можливостей для участі в різних сферах життя суспільства тощо.

Суттєвою складовою соціальної політики сьогодні є реформування насамперед тих структурних механізмів системи соціальної безпеки людини, які ставлять працюючого в абсолютну залежність від державної системи соціального захисту. Розв'язання таких суперечностей передбачає насамперед розширення та поглиблення соціально-економічної бази системи соціального забезпечення населення. В її основі повинен постати перерозподіл функцій із соціального захисту населення і насамперед фінансової відповідальності за його здійснення між державними органами; працедавцями й працівниками. Такий перерозподіл розширить соціально-економічний простір підвищення соціальної безпеки населення, дасть змогу значно послабити потужний

податковий прес на державні та місцеві бюджети, підвищить регулятивну ефективність власне державних форм соціального захисту населення й забезпечення соціальних гарантій.

Удосконалення соціального страхування передбачає заходи, спрямовані на законодавче, організаційне, фінансове, кадрове забезпечення сфери соціального страхування на основі Конституції України. Реформування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян має відбуватися шляхом законодавчого визначення умов і порядку здійснення страхування на основі таких основних принципів, як відповідальність суспільства і держави за дбайливе ставлення до особистості громадянина та його потреб; державне гарантування реалізації застрахованими громадянами своїх прав, пов'язаних з отриманням соціальних послуг і матеріального забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Існування багаторівневої та розгалуженої системи соціальної допомоги населенню не гарантує дієвої державної підтримки найбільш нужденних його верств і призводить до неефективного витрачання бюджетних коштів. За умови дефіциту бюджетних ресурсів на соціальний захист таке розпорошення державних коштів призводить до порушення принципу соціальної справедливості, коли допомога найчастіше потрапляє до небідного населення, а нужденні залишаються поза увагою суспільства або отримують символічну підтримку.

Діюча система адресної соціальної допомоги в Україні залишає можливість отримувати виплати не лише тим, хто їх насправді потребує. Механізм перевірки сімей на нужденність вимагає витрачання значних коштів, але не дає необхідної віддачі – проблема кращого адресування допомоги бідним упродовж останніх років практично не розв'язується. З іншого боку, недостатнє охоплення нужденних допомогою зводить нанівець зусилля державної соціальної політики щодо подолання крайніх форм бідності.

Основне завдання реформування системи соціальної допомоги полягає в необхідності використати дефіцитні ресурси максимально ефективно для забезпечення задоволення базових потреб найбільш нужденних груп населення, не допускаючи при цьому негативних наслідків.

Серед основних проблем недостатнього адресування допомоги бідному населенню можна визначити такі:

- 1) недосконалість нормативного та методичного забезпечення функціонування соціальних програм, що зумовлює значні помилки;
- 2) складнощі в обміні інформацією із управлінськими структурами, відповідальними за облік доходів і майна громадян;
- 3) неузгодженість функціонування соціальних програм з моніторингом бідності;
- 4) недостатня поінформованість бідних щодо існування та можливості отримання допомоги, що призводить до значних помилок;
- 5) відсутність налагодженої системи моніторингу та оцінки програм соціальної допомоги.

Програми соціальної допомоги в Україні потребують системного реформування. При цьому вкрай важливим і дієвим інструментом соціальної політики можуть стати налагоджений моніторинг та оцінка функціонування соціальних програм. Це дасть змогу визначити:

- а) потреби в технічному сприянні на даний момент та на перспективу;
- б) зміни чисельності контингентів потенційних і фактичних отримувачів соціальної допомоги;
- в) вартість програми за різних варіантів її організації та зміни в обсягах фінансування за рахунок різних джерел;
- г) загальні характеристики претендентів на допомогу та особливості їхньої поведінки щодо участі у програмі;
- д) проблеми, які виникають у практичній діяльності органів соціального захисту;

е) ступінь неврахування системою важливих компонентів реалізації програми.

Адекватна оцінка сучасних проблем функціонування системи соціальної допомоги дасть можливість суттєво підвищити її ефективність і дієвість, а також обґрунтовано обирати найприйнятніші шляхи реформування. Для визначення результатів діяльності адресних програм соціальної допомоги та правильного обрання варіантів їх надання необхідно розробити й офіційно затвердити спеціальну методичку оцінки впливу функціонування системи допомоги на ситуацію з бідністю в країні.

Висновки до розділу 3

Для підвищення ефективності системи соціального захисту населення дуже важливе значення мають принципи соціального захисту, які дозволяють окремим її елементам та підсистемам гнучко та динамічно адаптуватися до будь-яких змін соціально-орієнтованої економіки. Основними викликами щодо оптимізації механізму управління системою соціального захисту є наступні: неоптимальна структура доходів населення, проблема реалізації додаткових пільг і соціальних виплат, суперечність між широким розумінням соціальних послуг і невизначеність стратегічних пріоритетів державної політики щодо соціального захисту в конкурентоспроможній економіці України.

Сутнісні зміни системи соціального захисту нашої держави на сучасному етапі соціально-економічного розвитку вимагають розширення повноважень органів місцевого самоврядування задля реалізації соціальних програм та переорієнтації органів виконавчої влади із виконання організаційно-розпорядчих функцій на контрольні-наглядові. Слід негайно запровадити системи подвійного контролю (державного і громадського) за виконанням соціальних програм та встановити стабільність законодавства в соціальній

сфері. Також важливим є підвищення довіри громадян до держави та органів публічного управління та всебічна фахова підготовка кваліфікованих кадрів для органів соціального захисту населення.

ВИСНОВКИ

1. Соціальний захист як суспільна інституція на теренах сучасної України бере початок з часів Київської Русі й у своєму історичному розвитку пройшов етапи простої (неорганізованої) добродійності, суспільного піклування, державної опіки, соціального забезпечення, соціального захисту.

2. Систему соціального захисту як багаторівневого запиту на колективну мислєдіяльність слід розглядати двояко: з одного боку, – як повновагому роботу щодо соцзахисту непрацевдатного населення (комплекс заходів із формування та зреалізації соціально-економічних і правових гарантій, які забезпечують гідний рівень життя громадян на основі економічних можливостей держави); а з іншого – як управління соціальним захистом працюючих громадян (комплекс соціально-економічних, правових заходів, методів і засобів, що забезпечують умови й можливості реалізації інтересів громадян за рахунок їх трудового внеску, відносної економічної самостійності і пом'якшення дії чинників соціального ризику). Виходячи з цього, об'єктом управління в системі соціального захисту населення в широкому сенсі постають усі громадяни держави, а у вузькому – соціальні групи, що за різних обставин не можуть самостійно забезпечити для себе відповідний рівень життя.

3. За умов ринкової економіки, поширення приватних ініціатив, вільного обрання засобів та методів зреалізації громадянином власного трудового потенціалу держава не у змозі брати на себе завеликі соціальні зобов'язання. Кожна людина повинна мати необхідні умови і можливості для саморозвитку, поділяючи відповідальність за власне соціальне забезпечення разом з державою. А це вимагає якісно нової системи соціального захисту населення, що враховує передові світові досягнення й досвід, зокрема, щодо створення конкуренції на ринку соціальних послуг, зреалізації державних адресних програм, розширення форм і видів соціального страхування, підвищення

ефективності взаємодії між державою та людиною, встановлення відносин довіри та взаємоповаги.

4. Найпоширенішими сьогодні є три типи систем соціального захисту: консервативна, ліберальна та соціал-демократична. Їх класифікують за трьома базовими ознаками: тип базової дії, тип суб'єкта соціальної відповідальності, тип відносин «державна – ринок». Трансформаційні зміни системи управління соціальним захистом в Україні повинні відбуватися в таких напрямках: а) повний перехід до системи надання адресної соціальної допомоги; б) удосконалення правового і структурно-функціонального забезпечення діяльності органів соціального захисту населення на основі процесуальної концепції; в) покращення комунікаційних зв'язків між суб'єктом і об'єктом управління.

5. Трансформаційні зміни системи управління соціальною сферою на територіальному рівні в Україні вимагають дотримання низки важливих умов, а саме: а) розширення повноважень органів місцевого самоврядування задля реалізації соціальних програм; б) переорієнтація органів виконавчої влади з виконання організаційно-розпорядчих функцій на контроль-наглядові; в) запровадження системи подвійного контролю (державного і громадського) за виконанням соціальних програм; г) стабільності законодавства в соціальній сфері; д) підвищення довіри громадян до держави та органів публічного управління; підготовки кваліфікованих кадрів для органів соціального захисту населення.

6. Підвищення професіоналізму працівників відповідних органів державного управління та місцевого самоврядування має забезпечуватись шляхом спеціалізованої підготовки нової генерації соціальних працівників. При цьому особливу увагу слід звертати на вдосконалення вмінь та навичок із ведення документації, прийому відвідувачів, використання комп'ютерної техніки.

Список використаної літератури

1. Конституція України (Основний закон). – К.: Право, 1996. – 54 с.
2. Закон України «Про державну соціальну допомогу, малозабезпеченим сім'ям» від 01.07.2000 р.// Праця і зарплата. – 2000, № 25. – С. 2 – 3.
3. Закон України «Про загальнообов'язкове державне страхування// Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 23.
4. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». Закони України. – Том 1. – К.: АТ «Книга», 1996. – с. 301 – 309.
5. Закон України «Про пенсійне забезпечення». Закони України, Том 2. – К.: АТ «Книга», 1996. – С. 254 – 285.
6. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 року зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]: Законодавство України. – К. : ООО «Інфодиск», 2008. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. – Систем. Вимоги: Pentium-266 ; 32 Mb RAM ; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. . – Назва з титул. екрану.
7. Адресная социальная помощь: Теория, практика, эксперимент / Под ред. Н.М. Римашевской. М.: Ин-т соц.-экон. проблем народонаселения, 2009. – 253 с.
8. Азарх Э. Перспективная социальная политика в глазах населения / Э. Азарх // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2011. – № 1. – С.43-46.
9. Аитов Н.А. Понятие «социальная структура» в современной социологии / Н.А. Аитов // Социологические исследования. – 2013. – № 7. – С. 36–38.
10. Акопов В. Национальная и региональная модели благосостояния / В. Акопов, Ю. Гаджиев // Общество и экономика. – 2012.–№6. – С. 120–139.
11. Алексеева О. Третий сектор или благотворительность для «чайников» / О. Алексеева. – М.: Прогресс, 2014. – 192 с.
12. Аристотель. Політика / Аристотель. – К.: Основи, 2000. – 239 с.

13. Ахтямова Т.Р. Социальная дифференциация общества и интересов / Т.Р. Ахтямова // Социологические исследования. – 1997. – №8. – С. 12-16.
14. Байгереев М. Бедность и политика адресной социальной помощи малоимущим семьям / М. Байгереев // Человек и труд. – 2014. – № 1. – С. 42-47.
15. Балабанов С.С. Трансформация социальной структуры и социальный конфликт / С.С.Балабанов // Социальная структура и стратификация в условиях формирования гражданского общества в России. Кн. 1. – М., 2011. – С.62-71.
16. Балабанова Е.С. Особенности российской экономической ментальности / Е.С. Балабанова // Мир России. – 2001. – № 3. – С.67-77.
17. Баркер Р. Словарь социальной работы / Пер. с англ. – М.: Наука, 1994. – 166 с.
18. Баркер Р. Словарь социальной работы: Пер. с англ. / Р. Баркер. – М.: Ин-т соц. работы, 1994. – 136 с.
19. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман / Пер. с англ. В.Л.Иноземцева. – М.: Логос, 2012. – 390 с.
20. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек / Пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – М.: Прогресс-Традиция, 2011. – 383 с.
21. Белова В.Л. Введение в макроэкономику. Распределение доходов: неравенство и бедность / В.Л. Белова // Социально-политический журнал. – 2008. – № 2. – С. 6-10.
22. Боброва В. Адресность – условия эффективной социальной защиты / В. Боброва // Человек и труд. – 2013. – № 8. – С. 18-21.
23. Бондаренко Н.В. Анализ субъективных оценок нормального дохода и прожиточного минимума / Н.В. Бондаренко // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2011. – № 1. – С.46-50.
24. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые / Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Шматко Н.А. – М.: Socio-Logos, 2013. – 334 с.
25. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.

26. Вейт-Уилсон Дж. Государство благосостояния: проблема в самом понятии / Джон Вейт-Уилсон // Pro et Contra. – Т. 6. – № 3. – Человек в социальном государстве. – С. 128–157.
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
28. Від соціального забезпечення до соціальної політики: Зб. наук. ст. / За ред. Я. А. Жаліла. – К., 2001. – 233 с.
29. Вінер М., Нечай А., Яценко В. Як зробити дійову систему недержавного пенсійного забезпечення в Україні // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 2. – С. 33-36.
30. Волчкова Л.Т. Стратегии социологического исследования бедности / Л.Т. Волчкова, В.Н. Минина // Социологические исследования. – 2009. – №1. – С. 49-56.
31. Воронков В.М. Типологические критерии бедности / В.М. Воронков, Э.А. Фомин // Социологический журнал. – 2013. – № 2. – С. 57-69.
32. Гайдучький П.І., Подолева О.Є. Фінансування соціальної політики. – К.: УАДУ, 2005. – 64 с.
33. Гиддингс Ф.Г. Основания социологии / Ф.Г. Гиддингс. – Киев-Харьков, 1998. – 152 с.
34. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
35. Гончарова С.Ю., Отенко І.П. Соціальна політика [навч. посібник]. – Харків: Вид. ХДЕУ, 2013. – 200 с.
36. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи: [навч. посіб.] / Анатолій Горілий. – Тернопіль: Астон, 2004. – 174 с.
37. Григорьев С.И. Социология и социальная работа / С.И. Григорьев. Барнаул: Алт. гос. ун-т, 2011. – 349 с.
38. Гусякова Л.Г. Основы теории социальной работы / Л.Г. Гусякова, Е.И. Холостова. – М.: Ин-т соц. работы, 1997. – 187 с.

39. Давиденко Г.В. Пільги – політико-правовий аналіз / Г.В. Давиденко // Право України. – 2008. – № 9. – С. 50-60.
40. Давыденко Л.Н. Зарубежный опыт реформирования системы социальной защиты населения Л.Н. Давыденко, Л.Г. Титаренко // Социология. – 2007. – № 1. – С.35-40.
41. Дікон Б., Халс М., Стабс П. Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту: пер. з англ. – К., 1999. – 433 с.
42. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи: [курс лекцій] / В.А. Поліщук, О.І. Янкович. – Тернопіль: ТДПУ, 2009. – 256 с.
43. Иконникова Н.К. Современные концепции социальной структуры и социальной стратификации (реферативный обзор) / Н.К. Иконникова // Личность. Культура. Общество. – 2010. – Т. 2, № 3. – С. 276-284.
44. Ильин В.Е. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ. 1917-1996 гг.: Опыт конструктористского анализа / В.Е. Ильин. – Сыктывкар: Сыктывкарский ун-т, ИС РАН, 1996. – 349 с.
45. Карпенко Д.А. Гарантии и льготы / Карпенко Д.А. – К. : Профиздат Украины, 2007. – 85 с.
46. Карпикова И. Экономическая маргинализация и формирование трудового потенциала / И. Карпиков // Человек и труд. – 2011.- № 2 – С. 45-48.
47. Квонг Вай Ман. Практическое использование принципа активизации в социальной работе: на примере Гонконга / Вай Ман Квонг // Принцип активизации в социальной работе. – М.: Аспект Пресс, 2014. – С. 84-85.
48. Козюк М.Н. Правовое равенство и привилегия депутатской неприкосновенности / Козюк М.Н. – М. : Профиздат, 2007. – 368 с.
49. Крылатых Е.Г. Льготы в советском праве социального обеспечения: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / Е.Г. Крылатых. – М., 2010. – 20 с.

50. Култыгин В.П. Исследования социальной структуры в переходных обществах (Историко-методологический обзор) / В.П. Култыгин // Социологические исследования. – 2012. – №4. – С.121-129.

51. Лавріненко О.В. Право соціального забезпечення України. Підручник: у 2-х частинах / О.В. Лавріненко. – Х. : Право, 2006. – Ч. 1: Загальна частина. – 2006. – 634 с.

52. Левада Ю.А. Homo Post-Soveticus / Ю.А. Левада // Общественные науки и современность. – 2014. – № 6 – С. 5-24.

53. Лейби Дж. История социального обеспечения / Джеймс Лейби // Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т. 1: Пер. с англ. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – С. 402.

54. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев – М.: Политиздат, 1991. – 524 с.

55. Люблинский В. Феномен бедности на рубеже XXI века / В. Люблинский // Человек и труд. – 2001. – № 5. – С. 33-36.

56. Маркс К. Капитал: Критика политической экономии. Т.1. Кн.1. Процесс производства капитала / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс; Соч., 2-е изд. Т.23 – М.: Издательство политической литературы, 1960. – 908 с.

57. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегия совладания и индикаторы лишения / К. Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С.5-32.

58. Панкин М.Е. Льготы рабочим и служащим / Панкин М.Е. – М. : Профиздат, 2009. – 221 с.

59. Положення «Про порядок призначення та виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» // Урядовий кур'єр, 2000. – № 34.

60. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом. – Ужгород, 2000. – 143 с.

61. Постолатьев К.Г. Институційні зміни / Клим Постолатьев. – Дніпропетровськ: Марка-Ц, 2013. – 128 с.

62. Пфедекорн Р. Социальное неравенство и статистика: пределы статистического подхода / Р. Пфедекорн // Проблемы теоретической социологии. Вып. 2.: Сб. статей / Под ред. А.О. Бороноева. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1996. – С. 155-167.

63. Радаев В.В. Социальная стратификация / В.В. Радаев, О.И. Шкаратан. – М.: Аспект-Пресс, 2014. – 318 с.

64. Роджерс К. К науке о личности / К. Роджерс // История зарубежной психологии, 30-е -60-е гг. XX в.: Тексты: Сб. ст. / Под ред. АЛ. Гальперина, А.Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 342 с.

65. Синчук С.М. Право соціального забезпечення в Україні: навчальний посібник / С.М. Синчук, В.Я. Буряк. – К. : Знання, 2003. – 306 с.

66. Сипори М. Ресурсы клиента: задачи социальных служб по их выявлению / Макс Сипори // Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т.3.: Пер. с англ. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2013. – С.26.

67. Скуратівський В.А., Палій О.М., Ліанова Е.М. Соціальна політика: [навч. посібник]. – К.: УАДУ, 1997. – 360 с.

68. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер; пер. с англ. – М.: Феникс. 1994. – 688 с.

69. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит. – Петрозаводск: Петроком, 1993. – 320 с.

70. Собченко В.В. Двовекторне спрямування нової соціальної політики // Стратегія економічного розвитку регіонів в умовах адміністративної реформи в Україні. – Харків: УАДУ (ХФ), 2010. – С. 94-95.

71. Собченко В.В. Підвищення потенціалу органів соціального захисту населення щодо надання соціальної допомоги // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. – Харків: Вид-во ХарРІ УАДУ, 2012. – № 2 (13): У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 178 – 182.

72. Собченко В.В. Поняття об'єкта і суб'єкта в управлінні соціальним захистом населення // Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління:

Матеріали II Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції.
– Харків: Українська асоціація «Жінки в науці та освіті», Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2001. – С. 95-96.

73. Собченко В.В. Правове забезпечення соціальної підтримки сім'ї та дітей // Права жінок у сучасному світі / За заг. ред. І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової. – К.: УДЦССН, 2000. – С. 8 – 36.

74. Собченко В.В. Проблеми реформування у сфері соціального захисту // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України: Державне управління та місцеве самоврядування. – Вип. 1/2001: В 6-ти ч. – Ч. II. – Х.: УАДУ ХФ, 2001. – С. 66-67.

75. Собченко В.В. Специфіка діяльності територіальних органів влади щодо соціального захисту населення // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2004. – № 2 (20): У 2-х ч. – Ч.1. – С. 75 – 80.

76. Собченко В.В. Упорядкування чисельності працівників управлінь праці та соціального захисту населення // Територіальне управління: проблеми, рішення, перспективи: [Моногр.] / В.В. Корженко, Г.С. Одінцова, Н.М. Мельтюхова та ін.; За заг. ред. проф. В.В. Корженка. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2004. – С. 180 – 187.

77. Собченко В.В. Формування сучасної концепції соціальної політики // Актуальні проблеми державного управління: Наук. збірник. – Х.: УАДУ (ХФ), 2000. – № 2 (7). – С. 124 – 132.

78. Собченко В.В., Амелина Е.Ф. Московский район г. Харькова. Гуманитарная и социальная сферы: управление, правовая основа, информация: Справочное издание. – Х.: Фолио, 2002. – 132 с.

79. Соціальна робота в Україні: [навч. посіб.] / І.Д. Зверєва, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін. / за заг.ред. І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2003. – 233 с.

80. Социальная работа: теория и практика / Отв. ред. д.и.н., профессор Е.И. Холостова, д.и.н., профессор А.С. Сорвина. М.: ИНФРА-М, 2003. – 427 с.
81. Уклеш Л. Економічні перспективи і соціальні гарантії / Ласло Уклеш. – Берегово: ФОП Кекеші Іштван, 2014. – 64 с.
82. Українська Радянська енциклопедія [за ред. О.С. Мельничука]. – К. : Рута, 1980. – Т. 4. – 1980. – 561 с.
83. Фирсов М.В. Введение в теоретическую социальную работу (историко-понятийный аспект) / М.В. Фирсов; Ин-т практ. психологии. – М.–Воронеж, 1997. – 192 с.
84. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; пер с англ. и нем. Д.А. Леонтьева и др. – М.: Прогресс, 1990. – 367 с.
85. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм; Сборник: Перевод. / Общ. ред. П.С. Гуревича. – М.: Республика, 1992. – 429 с.
86. Фурман А.В., Підгурська М.В. Історія соціальної роботи: [навчальний посібник] / Анатолій Васильович Фурман, Марія Василівна Підгурська. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 174 с.
87. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность: ошибки социализма / Ф.А. Хайек; Пер. с англ. / Под ред. Бартли У.У. – М.: Новости, 2012. – 303 с.
88. Хорни К. Психоанализ и культура / К. Хорни. – М.: Юрист, 1995. – 623 с.
89. Чисельність працездатного населення [Електронний ресурс]: за даними Всеукр. перепису населення 2008 р. / Держ. ком. статистики України: ред. О.Г. Осауленко. – К. : CD-вид-во «Інфодиск», 2008. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. – (Всеукр. перепис населення, 2008). – Систем. вимоги: Pentium-266 ; 32 Mb RAM ; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
90. Чорбинский С.И. Социальная работа и социальные программы в США / С.И. Чорбинский. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2012. – 146 с.
91. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С.3-13.

92. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996.-416 с.
93. Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т.1.: Пер. с англ. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 480 с.
94. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард / Пер. с нем. – М.: Дело, 2001. – 235 с.
95. Юдин В.П. Социальная защита: понятие, сущность, границы / В.П. Юдин. – Казань: Казанский гос. технол. ун-т, 2015. – 124 с.
96. Ядов В. Теоретическая социология в России: проблемы и решения /В. Ядов // Общество и экономика. – 1999. – № 3-4. – С. 312 – 322.
97. Ярошенко С.С. Синдром бедности / С.С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – №2. – С. 43-50.
98. Ярхо А.М. Правові аспекти надання пільг громадянам за законодавством України / А.М. Ярхо // Соціальний захист. – 2001. – № 12. – С. 50-52.
99. Alienation and the Social System. Ed. With introd. Essays by A. W. Finifter New York, 1972. – 367 p.
100. Fabricant S. Philanthropy in the American Economy an Introduction. – Dickinson F. Op. cit. – P. 6 – 12.